

2.3. A NYELVEMLÉKEK

TERBE ERIKA

2.3.1. A NYELVEMLÉKEKRŐL ÁLTALÁBAN

Nyelvemlék minden (fába) rovott, (kőbe) vésett, (pergamenre vagy papírra) írott, nyomtatott, hangzó, illetőleg elektronikus formában rögzített történeti nyelvi adat és adategyüttes. A nyelvemlékek a nyelvtörténet legfontosabb forrásai. A nyelvek korábbi állapotáról ezek az írásművek, az újabb korra vonatkozóan pedig a hangzó anyagok vallanak leghitelesebben.

Az, hogy egy nyelv írásos emlékeinek száma miként alakul, több körülménytől függ. Fontos például, mikor kerül az adott nyelv anyanyelvközössége olyan műveltségi viszonyok közé, hogy az anyanyelvi írásbeliség váljon az írásos érintkezés eszközévé. A korábbi időkben egy nép írásbelisége gyakran kapcsolódott más, nagyobb tekintélyű nyelvhez, például a középkori Európában – így Magyarországon is – a latinhoz. Minden szóban forgó nyelvi adat annak a nyelvnek a nyelvemléke, amelyhez tartozása minden kétséget kizáróan megállapítható – függetlenül attól, hogy milyen nyelvű közegben őrződött meg (a *magyar* népnév pl. egy arab forrásban, Ibn Ruszta 903 és 913 között keletkezett művében maradt fenn).

Az egyes nyelvek nyelvemlékeinek alakulása (anya)nyelvközösségük sorsától, elsődlegesen gazdasági, kulturális fejlődésétől és politikai körülményeitől függ. A magyarság például az európai latin keresztény kultúrkörbe kerülve, önálló államot létrehozva követte a nyugati művelődést, folyamatos Kárpát-medencei írásbelisége a 11. századtól igazolható. A magyar írásbeliség és produktumai a reformációt és a könyvnyomtatás elterjedését követően gyorsan terjedtek, ugrásszerűen megnövelve a mára nyelvemlékké vált magyar nyelvű írások számát. Ezzel szemben az oroszországi kisebb finnugor nyelvek írásbelisége jóval későbbi, így nyelvemlékeik jobb esetben is többnyire csak néhány évszázadosak. Ezért mondhatjuk, hogy az uráli, és így a finnugor nyelvek legrégebbi nyelvemlékei magyar nyelvemlékek.

A magyar írásbeliség esetében a tatárjárás, a 150 éves török hódoltság és a számos háború pusztítása a fő oka annak, hogy nem maradt fenn jóval több magyar nyelvemlék: a középkori magyarországi könyvállománynak a becslések szerint 98-99%-a emiatt veszett el!

A keletkezési idejükben különböző céllal íródott, eltérő műfajú művek nem csupán a nyelvtudomány forrásai, hanem a társtudományok (többek között az irodalomtudomány és a történettudomány) számára is fontos adaléku szolgálnak a különböző korszakok vizsgálatához. Fontos tudnunk: a nyelvemlékek értő ol-

vasásához, megértéséhez és magyarázatához nem csupán széleskörű nyelvtudományi ismeretek szükségesek, hanem az adott kor művelődési viszonyaiban való tájékozottság is.

A nyelvemlékek különböző szempontokból tipizálhatók:

1. Milyen **írásrendszerrel** jegyezték le őket? E szerint vannak rovásírásos, arab, cirill, görög és latin betűs emlékeink is. Az eltérő írásrendszerek nyelvünk egykori kiejtésére vonatkozóan szolgálhatnak fontos adalékokkal.
2. **Rögzítettségük formája** szerint: kéziratos (rovott és írott), nyomtatott, illetőleg elektronikus formában rögzítettek.
3. **Tartalmuk és rendeltetésük** szerint: jogi, egyházi, szépirodalmi, tudományos, oktatási, politikai stb. művek.
4. **Eredetiségük** szempontjából: eredetiek és másolatok. A korai nyelvemlékek esetében gyakran előfordult, hogy az egyes szövegeket többször lemásolták, és a másolatok között nagyobb időbeli távolságok is fennálltak. Azonban nemcsak időbeli eltérés lehetett az egyes változatok között, a másolók nyelvi ismerete és felfogása is befolyásolhatta a szövegek alakítását. Az egyes kéziratváltozatok az eredeti példánytól eltérő nyelvi sajátosságokat is mutathatnak. A másolatban, átírásban fennmaradt nyelvemlékeket kettős évszámmal szokás jelölni, ha az eredeti példánynak is tudható a keletkezési ideje. Így például a Jókai-kódex eredeti változata 1370 utánra tehető, de a fennmaradt másolat 1438 utáni években keletkezett. A kódex időjelzése tehát: 1370 u./1440 k.
5. **Keletkezési idejük** szempontjából: a keletkezési időhöz kötés, a datálás azért fontos, mert a nyelvemlék értelemszerűen annak az időszaknak a nyelvállapotáról ad képet, amelyben íródott. A datálás gyakorta jelent gondot, mert az írásművek ritkán tartalmazzák a keletkezési idejüket. A kormeghatározást más, közvetett eszközök segíthetik: például az emlékek szövegében található utalások, a nyelvemlék helyesírási és paleográfiai jellege, a szöveg nyelvállapota. Árulkodó lehet az írásra felhasznált hártya vagy papír jellege, vízjele, a tinta minősége, az emléket tartalmazó könyv kötése is. Az ilyen esetekben általában több, különböző jellegű kritérium együttes elemzésével történik a kormeghatározás.
6. **Helyhez kötésük** szempontjából: az írott köznyelv kodifikálása, tehát a 19. század első fele előtt a nyelvemlékeket vagy nyelvjárásban, vagy nyelvjárási jegyeket is hordozó, de általános szerepkörűnek szánt nyelvi formában írták. Ha tehát tudjuk, hol (pl. Székelyföldön, Göcsejben, vagy Palóc-földön) történt ez, akkor az adott terület nyelvjárástörténetére vonatkozó tudásunk nagyban segíthet bennünket a nyelvemlék nyelvi magyarázatában. A lokalizációt megkönnyíti, ha ismerjük az író személyét, iskolázottságát, születési és tartózkodási helyét. Természetesen az is fontos, hol keletkezett az irat, és esetleg az is, hol találták meg.

Az általános gyakorlatot követve az alábbiakban mi is a két alapvetően fontos szempont szerint csoportosítva szólunk a magyar nyelvemlékekről, hogy tudniillik kéziratos vagy nyomtatott formában születtek és őrződtek-e meg. A kéziratos nyelvemlékek három alcsoportja: 1) szórványemlékek, 2) szövegemlékek és 3) glosszák, szójegyzékek, szótárak. A nyomtatott nyelvemlékek két alkategóriája pedig: 1) nyomtatott szövegemlékek és 2) szójegyzékek, szótárak.

A nyelvemlékek közlésénél megkülönböztetjük az eredeti szöveget, a szöveg olvasatát (vagyis a vélhető korabeli ejtését) és a szövegmagyarázatot. Az olvasás megkönnyítése érdekében a következő jelöléseket használjuk:

- [] HB.: *Latiatuc* [látjátuk]. A nyelvemlékből származó nyelvi adat mindig kurzív (dőlt) szedésű, szögletes zárójelben, álló betűkkel az egykorú valószínű olvasatot adjuk meg.
- (=) HB.: *miloftben* (= malasztban). Kerek zárójelben egyenlőségjellel a szavak mai alakja található.
- ’ ’ HB.: *birfagnop* ’itéletnap’. Jelentésjelek között a szó jelentése szerepel.

Előfordulhat mind a három együtt: TA.: *kereku* [kerekü] (= kerek) ’erdő’. Az adatok forrását mindig közöljük, ilyenkor vagy az egyezményes rövidítésüket használjuk vagy a keletkezési idejét (TA. vagy 1055. = Tihanyi alapítólevél; HB. = Halotti beszéd).

A nyelvemlékek helyesírása a szakirodalomban különböző elveket követ. Korábban az elnevezések minden lényeges elemét nagy kezdőbetűvel írták, mostanában a mondatszerű írásmódot követik, vagyis csak az első szót kezdjük nagybetűvel (Halotti Beszéd ~ Halotti beszéd). Kézikönyvünkben ez utóbbi írásmódot követjük. A kódexek nevét az elnevezés jellegétől függően kötőjellel vagy külön írjuk. Kötőjeles az írásmód, amennyiben személynévi eredetű az elnevezés, például Jókai-kódex, Margit-legenda. Különírjuk, ha földrajzi névről kapta az elnevezését, például Bécsi kódex, Debreceni kódex.

2.3.2. A KÉZIRATOS NYELVEMLÉKEK

2.3.2.1. A SZÓRVÁNYEMLÉKEK

A **szórványemlékek** azok a nyelvemlékek, amelyek idegen nyelvű szövegbe elszórtan vagy tömegesen beágyazva magyar nyelvi elemeket tartalmaznak. A szórványemlékekben általában magyar nyelvű személy- és földrajzi nevekkkel, méltóságnevekkkel, nép- és törzsnevekkkel találkozhatunk. A szórványok leggyakrabban az oklevelekben fordulnak elő. Az oklevél a középkorban mint jogi dokumentum birtokjogot igazol és biztosít, és e jogbiztosító szerep ad magyarázatot a nevek magyar nyelvű előfordulására. A jogbiztosításnak fontos része a nevek

azonosító ereje. Ha egy-egy név a valós használattól eltérő módon, például latinra fordítva jelenne meg az oklevélben, akkor ez az azonosító funkciója veszne el. Ez az oklevélszerkesztési gyakorlat – a latin szövegkörnyezetben anyanyelvi nevek feltüntetése – nemcsak a magyarországi oklevélírás sajátossága volt, hanem a korabeli európai írásbeliség gyakorlatát is jellemezte.

A szórványemlékek a korai ómagyar kor tipikus nyelvemlékei, ezért nagy jelentőségük van a magyar nyelvtörténet tanulmányozása szempontjából. Az egymástól elszigetelten megjelenő nyelvi adatok elsősorban hangtani, alaktani és szókészletteni tanulságokkal szolgálhatnak, mondattani kutatások számára nem, vagy csak igen korlátozottan használhatók.

A **külföldi szórványemlékek** közül a muszlim források a legkorábbiak. A kereskedelmi célokat szolgáló földrajzi útleírások arab és perzsa szerzői közül a már korábban említett **Ibn Ruszta** különösen nevezetes. A becses drágaságok könyve című, 903 és 913 között keletkezett művében maradt fenn a *magyar* népnév első előfordulása, valamint két méltóságnév, a *gyula* és a *küindü*.

A bizánci görög források közül a legjelentősebb **Bíborbanszületett Konstantinnak** (Konsztantinosz Porphyrogennétosz) *A Birodalom kormányzásáról* című műve, amely 950-951 körül keletkezett. A császár fiának írta útmutatásként, a munkában a Bizánci Birodalmon kívül fekvő területeket és az ott lakó népeket ismertette. A *türk*-öknek nevezett magyarokkal a 38–40. fejezetben foglalkozik: megnevezi a törzsneveket (*Jenő, Kér, Keszi, Kürtgyarmat* stb.), a vezéreket és Árpád családtagjait (*Levedi, Álmos, Árpád, Tevel, Tas* stb.), földrajzi neveket (*Etelköz, Tisza, Maros*, stb.), méltóságneveket (*gyula, karcha, vajda*). Korai volta és viszonylag nagy szórványanyaga (közel 50 magyar vagy magyar vonatkozású nyelvi elem) miatt rendkívül fontos nyelvemlékünk.

A nyugati, latin nyelvű emlékek közül Liutprand cremonai püspök 959–962 körül keletkezett történeti munkája érdemel figyelmet. Több más szórvány mellett megőrökíti a pogány magyarok csatakiáltását: „*turpis et diabolica hui, hui frequenter auditur*” ('a rút és ördögi *hui, hui* gyakorta hallatszik').

A **hazai szórványemlékek** legnagyobb része jogi irat, oklevél. Az államalapítást követően jelentős számban keletkeztek adománylevelek, alapítólevelek, birtok- és vagyonszeírások, határjáró levelek, végrendeletek, tanúvallomások, bírói ítéletek. I. István korából mintegy 30 oklevél maradt fenn – a néhány korai, görög nyelvű iratot nem számítva –, latin nyelven. 1180 körül III. Béla megszervezi a királyi kancelláriát, és ettől kezdve intézményesül az oklevélkiadás. Elrendelte, hogy a királyi udvarban tárgyalt minden jogi ügyről oklevelet állítsanak ki. A 13. század elejétől létrejönnek a hiteles helyek, a közhiteľű okleveleket kiállító egyházi testületek (káptalanok, szerzetesrendek konventjei). Mindennek köszönhetően az Árpád-korban összesen körülbelül 10.000 oklevél keletkezett.

A 14–15. században még több oklevelet állítottak ki, a Mohács előtt keletkezett okleveleket százezres nagyságrendben számolhatjuk. Ezek a későbbi iratok azon-

ban nyelvészeti szempontból kisebb jelentőségűek, mivel ebből az időből már magyar nyelvű szövegeink is vannak.

A korai okleveles szórványemlékeink közül a következők a legjelentősebbek:

A veszprémvölgyi monostor adománylevele (rövidítve VeszprAd.) görög nyelven íródott, az eredetijét a legkorábbi ismert magyarországi oklevélnek tartják. Az oklevél abban a formában maradt ránk, ahogyan azt 1109-ben Könyves Kálmán király az apácák adományait megerősítő oklevélben leírta. Ugyanazon a hártán egymás után szerepel az István király nevében kiállított görög nyelvű oklevél másolata és ennek a megújítás során létrehozott latin nyelvű fordítása. A görög adománylevél eredetijének keletkezési ideje: 1001 előtt. Szórványai között főként földrajzi nevek szerepelnek: például *Gerencsér*, *Kenese*, *Szántó*, *Szárberény*, *Paloznak*, *Veszprém*, *Duna*, illetve a közszói *király*. Az adománylevél görög és latin betűkkel lejegyzett szórványainak viszonyát jól mutatja *Szántó* falu nevének az említése: a görög részben [szántay]-nak olvasható, a latinban pedig [szántou]-nak. A két névforma közötti különbség azt a folyamatot jelzi, amely egy évszázad alatt zajlott le a magyar hangrendszerben. Az oklevelet a Magyar Országos Levéltárban őrzik.

A tihanyi apátság alapítólevele (= Tihanyi alapítólevél, TA.) a legrégebbi eredetiben fennmaradt hiteles magyarországi nyelvemlék. 1055-ben I. András (= I. Endre) állította ki a tihanyi bencés apátság megalapítását tartalmazó latin nyelvű oklevelet, amely felsorolja az apátságnak adományozandó birtokokat, és kijelöli a birtokhatárokat. Az oklevél fogalmazója valószínűleg Miklós püspök volt, de maga a latin szöveg sem egynemű: a keretszöveg kiváló latinságú, a birtokneveket tartalmazó rendelkező rész viszont sokkal darabosabb. Az oklevél leírója ismét más személy lehetett. Az oklevélben 82 olyan szórvány különíthető el, amely helyet jelöl meg: főként helynevek (*sumig*, *tichon*, *balatin*), kisebb részben közszói helymegjelölés (*kurtuel fa*, *kert hel*), és vannak olyanok is, amelyeknek nyelvészeti magyarázata bizonytalan (*kangrez*). Az egyes szórványokból 60 közszó és 33 képző is kielemezhető, az iratban több mint 20 személynév is szerepel. Az anyag a korábbi nyelvemlékeknél gazdagabb vizsgálati lehetőséget kínál: a helynévadás, a helyesírás–hangjelölés, a hangtan és a szótan kérdésein túl a latin szövegbe beágyazódott néhány magyar szerkezet (pl. *monarau bukurea* 'mogyoróbokorig', *ohut cutarea* 'ó út kútjáig') és mondattörredék (*feheruuaru rea meneh hodu utu rea* 'Fehérvárig menő hadútig') már a nyelvtani rendszer kutatásához is ad bizonyos fogódzókat.

Részlet a Tihanyi alapítólevélből:

[...] Aluf locuf qui *gynav* dicitur • (27) hec talibus terminatur confinif • iuxta *fizeg munorau kereku* • inde *uluuef megaia* • poft *monarau buku[r]rea* • hinc ad *fizeg azaa* • deinde ultra (28) *fyzeg adbroknarea* • &exinde adpublic(am) uiam • que protelatur ufque ad *kurtuel fa* • inde uero *adhurhu* (•) hinc

ufque adaliam uiam • que ducitur iterum (29) admonarau kerekv • [...] • Adhuc autem est locus *mortif* dictus • (30) cuius incipit terminus *afar feu • eriturea* • (h)inc *ohut cutarea* • inde *adholmodi rea* • postea *gnir uuege holmodia rea* • & exinde *mortif uuasara kuta* (31) *rea* • ac postea *nogu azah fehe rea* • inde ad *ca(f)telic* & *feheruuaru rea meneh hodu utu rea* posthęc *petre zenaia hel rea* [...]

Magyar nyelven:

[...] Egy másik terület is van, amelyet *gisnav*-nak neveznek, ennek a következők a határai: a *fizeg* mellett a *munorau kereku*, aztán *uluues megaia*, továbbmegy a *monarau buku[r]rea*, innen a *fizeg azaa*-hoz, majd a *fyzegen* túl a *brokinarea*, innen az országútig, mely egészen a *kurtuel fa*-ig visz, ezután pedig a *hurhu*-ig, innen egy másik útig, mely ismét a *monarau kerekv*-höz vezet. [...] Van még ezenfelül egy *mortis*-nak nevezett terület, melynek határa a *sar feu*-től indul az *eri iturea*, innen az *ohut cutarea*, majd a *holmodi rea*, ezután a *gnir uuege holmodia rea*, innen tovább *mortis uuasara kuta rea*, ezután a *nogu azah fehe rea*, innen a *ca(s)telic*-ről *feheruuaru rea meneh hodu utu rea*, ezek után pedig a *petre zenaia hel rea*. [...]

(Szentgyörgyi Rudolf tolmácsolásában ZELLIGER 2011; SZENTGYÖRGYI 2014c)

Néhány szórvány az alapítólevélből: *gisnav* [dźsisznäu] 'disznó', *fizeg* [fizedzs] 'Füzege: Füzes folyó', *munorau kereku* [monyaräu kerekü] 'mogyoróerdő', *uluues megaia* [ülübes ~ ülbes medźsájá] 'ölyves határa', *monarau buku[r]rea* [monyaräu bukur réá] 'mogyoróbokorig', *brokinarea* [brėkinyá réá] 'berkenyefa, berkenyés', *kurtuel fa* [kürtbél(y) fá] 'körtefa', *sar feu* [sár feü] 'Sár patak forrása', *ohut cutarea* [oγ út kutá réá] 'a régi út kútjáig', *mortis uuasara kuta rea* [martis bására kutá réá] 'Martos vásárterének kútjáig', *ca(s)telic* [kásztėlic] 'Kesztlőc', *feheruuaru rea meneh hodu utu rea* [feħerűbaru (feħerűbaru) réá meneh(γ) hodu utu réá] 'Fehérvárig menő hadútig', *petre zenaia hel rea* [petré szénájá hel réá] 'Petre szénája nevű helyig'.

Az oklevelet a pannonthalmi apátság levéltárában őrzik. A Tihanyi alapítólevélben szereplő birtokok neveinek összevetésére jó lehetőséget biztosítanak az apátság birtokait említő későbbi oklevelek szórványai. Az ilyen oklevelek közül a legismertebb a **Tihanyi összeírás** (TÖ.). II. András készítette 1211-ben az 1055-ben tett adományok megújítása és további birtokadományok miatt. Határleírásai, helységnevei és a szolganép foglalkozásonkénti összeírásai több mint 2000 magyar személynevet és 150 helynevet tartalmaznak. Érdekessége, hogy az összeírásnak nemcsak a megpecsételt példánya, hanem a fogalmazványa is fennmaradt, mindkettőt Pannonthalmán őrzik.

A másolatban fennmaradt oklevelek közé tartozik az 1138/1329-ből való **Dömösi prépostság adománylevele** (DömAd.) is. Az oklevelet II. Béla király adta

ki, hogy apja, Álmos herceg adományait megerősítse és újabbakkal gyarapítsa. Az oklevél nem maradt fenn, Károly Róbert király átiratából ismerjük. Javadalmi révén a dömösi káptalan az ország egyik leggazdagabb egyházi intézménye volt, amelynek birtokai voltak Somogyban és Tolnában, a Duna mellett Dömös környékén, a Tisza és a Körösök vidékén és Erdélyben is. Az oklevél több mint 100 helynevet és közel 1400 személynevet sorol fel. Az oklevelet az Esztergomi Főkáptalan Levéltára őrzi.

A **Várad** **regestrum** néven ismert szórványemlékünk nem oklevél. Az 1208 és 1235 között keletkezett, a (nagy)várad káptalan előtt lefolytatott jogügyleteket tartalmazza 389 bejegyzésben. A káptalan mint hiteles hely rögzítette a különböző jellegű perek és a várad székesegyház előcsarnokában tartott tüzesvaspróbák eseteit. Az eredeti kézirat elveszett, azonban 1550-ben Fráter György Kolozsváron kinyomtatta a már akkor is rossz állapotban lévő kéziratot. Az emlék művelődéstörténeti és nyelvi szempontból is igen jelentős: mintegy 700 helynév és 2500 személynév fordul elő benne, köztük úgynevezett óvónevek is: *Nemhisz, Mavagy, Mavan, Nemvalód*. A forrást az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.

A magyarországi szórványemlékek másik nagy csoportját a történeti munkák, a **geszták és krónikák** alkotják. A középkorban Európa-szerte divatos műfajnak a művelői általában udvari papok voltak, akik az udvari történetíró szerepét is ellátták. A **geszták** közelebb állnak az irodalmi műfajokhoz, bennük az elbeszélte események cselekményes formában jelennek meg, tekintet nélkül az időrendre. A **krónikák** ezzel szemben elbeszélésük alapján az időrendet tekintik.

A magyar történeti irodalom első darabja, az úgynevezett **ösgeszta** feltehetőleg már az Árpád-kor első felében elkészült, ezt azonban nem ismerjük, csak következtetni lehet rá. Néhány geszta a későbbi időkből is fennmaradt. Az első és legfontosabb a **Gesta Hungarorum** (A magyarok cselekedetei) című mű. Szerzője saját magát „P. dictus magister”-nek mondja, az utókor számára azonban sokáig ismeretlen volt, ezért **Anonymus** néven (‘Névtelen’) szokás említeni. A legújabb kutatások szerint feltehetően III. Béla király jegyzője lehetett. A mű keletkezési idejét nem ismerjük, egy 13. század második feléből való másolatban maradt fenn, de valószínűleg az 1210-es évek vége felé íródott. A cselekmény nagyrészt a honfoglalás idején zajlik, azokat a harcokat írja le, amelyeket a honfoglalók Attila örökségének visszaszerzéséért vívtak. Az így előkerülő helyek, személyek, valamint nemzetségek nevei adják a nyelvemlék magyar szórványait. Anonymus műve nem megbízható történeti forrás, mert részben saját korának viszonyait vetíti vissza a múltba. A Névtelen sokszor alaptalan etimológiákat is gyártott.

A legrégebbi krónikánk ugyancsak a **Gesta Hungarorum** címet viseli, és 1282–1285 között készült. Az eredeti kézirat elveszett, csak igen kései, 18. századi másolatban maradt fenn. A mű szerzője IV. (Kun) László papja, Kézai Simon volt. Az ő nevéhez fűződik a magyar–hun rokonság gondolatának az elterjesztése, valamint több mondai elemnek a történeti anyagba való beemelése. A magya-

rok történetének leírásában sok egyezés van Anonymusszal, amely a nagyszámú szórványban is megmutatkozik. Az egyezés abból fakad, hogy mindketten az ősgesztából meríthettek.

Kézai után számos krónika keletkezett, például a **Bécsi Képes Krónika** (1358), illetve a 15. században a **Dubnici**, a **Budai** és a **Pozsonyi Krónika**.

2.3.2.2. A SZÖVEGEMLÉKEK

A **szövegemlékek** azok a nyelvemlékek, amelyek magyar nyelven hosszabb gondolatsort fejeznek ki egymással összefüggő mondatokban. A legkorábbi magyar szövegemlékeink általában latin nyelvű szövegkörnyezetben, vendégszöveggént jelennek meg. A kódexeket, amelyek ezeket a magyar szövegeket tartalmazzák, **őrzőkódexnek** nevezzük (régebben anyakódex néven említették). A 15. századtól jelennek meg a latin környezettől független, hosszabb terjedelmű magyar nyelvű emlékek.

2.3.2.2.1. A korai kis szövegemlékek

Az első négy ilyen nyelvemlékünk a korai ómagyar korban (azaz 1350 előtt) keletkezett vallási témájú mű. A kései ómagyar korban is vannak hasonló típusú emlékek, köztük világi tárgyú alkotások is.

A **Halotti beszéd és könyörgés** (HB.) a magyar nyelv első, másolatban fennmaradt szövegemléke, amelyet egy latin nyelvű liturgiás könyv, a legkorábbi magyarországi használatra szerkesztett sacramentarium (a miséző pap könyörgéseit tartalmazó szerkönyv), a Pray-kódex őrzött meg. A latin szövegek közé beékelődve, a temetési szertartásokról szóló rész végén, *Sermo super sepulchrum* (Beszéd a sír felett) felirattal jegyezték be a magyar nyelvű papi halotti búcsúztatót és imát. A 172 hártyalapból álló kódex 1192 és 1203 között készült, a kézírások alapján többen másolták. Az a személy, aki a temetési beszéd szövegét írta, 1192–1195 között dolgozott a kódexen.

A nyelvemlék két részből áll: a 26 soros temetési beszédből és a 6 soros könyörgésből, összesen 274 magyar szóelőfordulás található benne, mintegy 190 szótári szó. Az első rész szabad tolmácsolása a következő lapon található latin mintának, a könyörgés (oratio) viszont hű fordítása a kódex távolabbi részén található latin eredetinek. A két szövegrészt a magyar változatban illesztették egymáshoz.

Az 1195 körül másolt, de nyelvezete alapján 20-25 évvel korábbi állapotot tükröző temetési beszéd nyelvtörténeti szempontból különleges jelentőségű. Az élő beszédhez igen közelálló, retorikai elemei alapján (felkiáltás, kérdés, ismétlés, alliteráció, figura etymologica) egyértelműen szóbeli használatra szánt szöveg minden bizonnyal hosszan formálódott, sokszor elmondták, mire lejegyezték a szerkönyv-

be. Maga a műfaj megjelenése is egyedi, ebben az időben nem szokás közember sírjánál halotti beszédet mondani, anyanyelven leírni pedig különösen nem.

A nyelvemlék keletkezési helye vitatott, annyi bizonyos, hogy egy bencés kolostorban másolták a kódexbe. A kézirat 1228-ban Deákiban volt (ma Szlovákia, Nyitrai kerület, Vágsellye közelében található), 1241-ben Pozsonyban. A Halotti beszéd és könyörgés első hét sorát 1770-ben Pray György jezsuita szerzetes tette közzé. A szöveget teljes terjedelemben 1771-ben Sajnovics János közli Faludi Ferenc olvasatában. A pozsonyi káptalan 1813-ban a Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának adományozta a Pray-kódexet.

Olvasata:

Látjátuk feleim szümtükxel / mik badzsmuk: isá, por és xomuß badzsmuk. Mënyi milosztben / terömtebé elébé miß isëmüköt, Ádámot, és aduttá balá neki / páradicsumot xázoá. És mënd páradicsumben baloß dżsimilcsëktül / mondá neki élnië. Xëon tilutoá üt idzs fá dżsimilcsëtül. Dżse / mondoá neki, mérët nüm ënëjk: isá, ki napon ëmdöl az dżsimilcs / túl, xálálnek xáláláláal xolsz.

Értelmezése:

Látjátok felebarátaim szemetekkel, mik vagyunk: íme (bizony), por és hamu vagyunk. Mennyi malasztban (kegyelemben) teremtette [Isten] kezdetben a mi ősünket, Ádámot, és a Paradicsomot adta neki ('lakhelyül'). És mondta neki, hogy a Paradicsomban levő minden gyümölcszel éljen. Csupán egy fa gyümölcsétől tiltotta őt. De megmondta neki, miért ne egyék (belőle): bizony, amely napon eszel abból a gyümölcsből, halálnak halálával halsz.

(A teljes szöveget lásd a fejezet végén.)

A korai emlékeink időrendjét tekintve a **Königsbergi töredék és szalagjai** (KT. és KTSz.) a második legrégebbi szövegemlékünk. Archaikus helyesírása és nyelvállapota alapján a 12. század végén, a 13. század elején keletkezhetett, nem sokkal a Halotti beszéd után. Valószínűleg jóval hosszabb volt, mint a többi korai szövegemlékünk, azonban csak másfél levélnyi részlete maradt fenn. Az 1350 körül keletkezett őrzőkódex, amely latin és magyar nyelvű iratokat is tartalmazott, Lengyelországba, közelebről Boroszlóba (Wroclawba) került. Későbbi történetéről csak annyit tudunk, hogy 1393-ban még Boroszlóban volt, innen került a Königsberg (Kalinyingrád) melletti wehlai minorita kolostorba, majd a kolostor feloszlata után, néhány közbülső állomáson keresztül a königsbergi egyetemi könyvtárba.

A Töredéknek nevezett részt egy latin kódex előlapján, a 2-3 cm szélesre és 9-10 cm hosszúra fölszabdalt Szalagokat pedig ugyanennek a kódexnek a gerincébe ragasztva találták meg. A Töredék 1863-ban, a Szalagok 1895-ben kerültek elő. A 9 soros Töredék Mária szüzanyaságát magasztalja, a 17 egész és 34 fél sornyi Szalagok szintén a karácsonyi történethez kapcsolódnak, az egyik az Ave

Maria kezdetét is tartalmazza, igen hiányos formában. Újabb kutatások szerint a magyar szövegeket tartalmazó pergamenlapokat az őrzőkódex utolsó ívéből vette ki a könyvkötő, hogy a kódex újrakötéséhez felhasználja azokat.

A köingsbergi egyetemi könyvtár a második világháborúban megsemmisült. 1944-ben a bombatámadás idején a kódexállomány már félreeső vidéki kastélyokban, kolostorokban volt elrejtve, így a könyvtár pusztulása nem veszélyeztette a ritkaságokat. Minderre csak 1983-ban derült fény, akkor értesült a tudományos világ arról, hogy 1946 óta a lengyelországi Toruńban, az egyetemi könyvtárban őrzik a Töredéket. Sajnos az őrzőkódex és a Szalagok a könyvtár menekítése idején elvesztek, és azóta sem kerültek elő. Szerencsére a magyar töredékeket és az őrzőkódex egy részét a 20. század első felében lefényképezték.

Noha az Akadémia és a Nemzeti Múzeum többször megpróbálkozott a nyelvemlék megvásárlásával, ezidáig nem jártak sikerrel, a Töredék most is Toruńban van.

Olvasata:

*Údzs szólának bílag(nak)kezetüitűl fugbá roxtonk / ez nēm lőt bálá, hogy szűz
lėán fiat szűlhessėn, / szűzsėgnek tükėrė tisztán maradhasson, ės nekőnk /
hírőnk bennė nė lėjessėn. Tudjok, látjok (őt) szűz lėán / nāk, ki őlében tárt
csudáltos fiat; fűrėsztė, mosjā, / ęteti, ętleti, údzs hudzs anyászilöttėt; de ki
lėdzsėn neki / átjā, azut nēm tud(hat)jok. Ez az isten, mint (őt) ėsmerjők, / kit
szėplő nēm illethet; mért hā isten ő nöm ȳo / lnā, bennė bínűt lėlhetnėink.
(Ámėn.)*

Értelmezése:

Így szóltak: a világ kezdetétől fogva nem esett meg velünk olyasmi, hogy szűz leány gyermeket szülhessen, a szüzesség jelképe tisztán maradhasson, és nekünk erről semmi tudomásunk ne lehessen. Tudjuk, látjuk, hogy ő szűz leány, aki ölében csodálatos fiút tart: fűrösztí, mossá, ęteti, szoptatja, úgy, amint az anya szokta szülöttét; de hogy ki lehet az ő apja, azt nem tudhatjuk. Ez az Isten, akit – ahogyan ismerjük őt – szégyenfolt nem illethet, mert ha ő nem volna isten, benne bűnt találhatnánk. Ámen.

(Benkő Loránd olvasata és értelmezése, BENKŐ 1980a: 49–52, 57–60)

Az **Ómagyar Mária-siralom** (ÓMS.) az első magyar verses nyelvemlékünk, Mária siratja benne megfeszített fiát, Krisztust. A művet a 13. század második felében egy ismeretlen scriptor másolta abba a latin nyelvű kódexbe, amelyet későbbi megnevezéssel Leuveni ([Löveni], Leuven, Belgium) kódexnek ismerünk. A 37 soros mű két hasábra íródott, 132 szót tartalmaz. A magyar vers eredetije a 13. század első feléből származhat. Az őrzőkódex vallásos elmélkedéseket, prédikációkat, szentek életrajzait, példázatokot, legendákat, bibliai szövegmagyarázatokat tartalmaz. Ugyanebben a kódexben található egy latin nyelvű Mária-siralom is, a *Planctus ante nescia* kezdetű szekvencia is, mely hosszabb, mint a

magyar változat, így ez nem lehet közvetlen előzménye a magyar versnek. Annak, hogy mindezidáig nem sikerült közvetlen forrást találni a magyar nyelvemlékhez, többféle magyarázata is lehet: elképzelhető, hogy a latin minta még nem került elő, vagy pedig egy már ismert változatnak a szabad fordítása, átköltése, esetleg több latin siralom, himnusz parafrázisa (átdolgozása), kompilációja (összeszerkesztése) a magyar mű. (Jó tudni, hogy Európa-szerte több ezer változatban maradt fenn a latin vers.) Használatát tekintve elképzelhető, hogy énekelt lírai betétként a mise liturgiájában vagy passiójáték keretében is helyet kaphatott.

A magyar vers keletkezési helyét illetően sincsenek biztos fogódzóink. A kódex tartalmából arra lehet következtetni, hogy a latin őrzőkódex domonkos szerzeteseknek készült Itáliában, közelebbről Orvietóban. Onnan kerülhetett egy magyarországi domonkos rendházba. A kódex magyar nyelvű bejegyzései, glosszái egyértelműen magyarországi használatra vallanak. A magyar vers egy része nagyon halványan látszik, ezért korábban többen felvetették, hogy az ottaniak számára érthetetlen nyelvű szöveget kidörzsölték. A lap pergamenjének vizsgálata nem utal fizikai beavatkozásra, azonban feltételezhető, hogy a kódex korábban két részből állt, és az első rész utolsó lapja tartalmazta a magyar verset. Így a használattól, a pergament tartó kezek érintésétől kophatott le a tinta a lapról.

A kódex újkori története is bővelkedik fordulatokban. 1922 áprilisában a Német Birodalom által helyreállítandó leuveni egyetemi könyvtár részére Jacques Rosenthal müncheni antikváriustól több más kézirattal együtt beszereztek egy *Sermones XIII. Jh.* jelzetű hártvakódexet is. Az antikvárius 1910-ben vásárolta a kódexet Toszkánában (Észak-Olaszország). Belgium számára paleográfiai érdekessége miatt vásárolták meg a gondos, finom gyöngyírással írt kéziratot. A müncheni Bajor Állami Könyvtár kéziratárának igazgatója leltározás közben a latin nyelvű kéziratban idegen nyelvű szövegre bukkant. Franz Babinger, müncheni szlavista és turkológus, a konstantinápolyi rováslelék felfedezője ismert rá a szöveg magyar voltára, és értesítette erről Gragger Róbertet, a berlini Collegium Hungaricum igazgatóját, aki engedélyt kapott a kódex áttanulmányozásához. Gróf Klebelsberg Kunó, miután értesült a felfedezésről, Berlinbe küldte Jakubovich Emilt, a Nemzeti Múzeum levéltárosát, a magyar oklevelek és nyelvemlékek szakértőjét, hogy ő is áttanulmányozhassa a kéziratot. Ezt követően Gragger 1923-ban közzétette a kódexet. A második világháborúban a könyvtár ismét leégett, azonban a kódexet egy benyílóba rejtett páncélszekrény megóvta a pusztulástól. A magyar állam végül 1982-ben egy csereegyezmény keretében kapta vissza a nyelvemléket.

Olvasata:

[...] *Szēmem kün̄yβel árād, / ēn junhom búal fārād, / tē βērōd hullatjā / ēn junhom alēlatjā. // βilág βilágā, / βirāgnāk βirāgā, / keserūen kinzātul, / βas szēgekkal βeretül.*

Értelmezése:

[...] Szemem könnytől árad, én lelkem bútól fárad, te véred hullása én lelkem alélása. Világmindenség világossága, virágnak virága, keservesen kínoznak, vasszegekkel átdöfnek. [...]

(A teljes szöveget lásd a fejezet végén.)

A **Gyulafehérvári sorok** (GyS.) fennmaradt példánya 1315 körül keletkezett, a szöveg eredetije a 13. század második feléből való. A ferences őrzőkódex latin beszédvázlatokat és elmélkedéseket tartalmaz. Az azonos grammatikai szerkezetű, párhuzamos szerkesztésű sorok rímelnek, így az önmagukban nem értelmezhető felsorolások könnyen megjegyezhetők. A Jézusról szóló magyar beszédek vázlata is azonos szerkezetű, egymással rímelő szószerkezetekből épül fel. A kódex három különböző helyén összesen 15 sornyi magyar szöveg szerepel a lap margójára írva. A nyelvemléket 1898-ban Varjú Elemér fedezte fel a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban, és mutatta be elsőként az Akadémián.

Olvasata:

[...] *Csudálatos miűinek jelēnetűiben. / Ünün szájáβαl mondot igēnek tanóságában. / Szent oltáron künyér képében. / Az kērēszt fān figēű képében. [...]*

Értelmezése:

[...] Csodálatos alkotásának megmutatkozásában. A saját szájával elmondott kinyilatkoztatásának tanúságtételében. Szent oltáron kenyer alakjában. A keresztfán függő mivoltában. [...]

(Benkő Loránd olvasata és értelmezése, BENKŐ 1980a: 53, 62)

A kései ómagyar kori kis szövegelemek közül a **Marosvásárhelyi sorok** (MvS.) 1410 körül keletkezett, a latin nyelvű Koncz-kódexben maradt fenn. A 7 soros szöveg az őrzőkódex egyik bibliai tárgyú latin szövegrészletének szabad, tartalmi fordítása. A kódex a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai könyvtár tulajdonában van, nevét felfedezőjéről, Koncz József könyvtárosról kapta, aki 1860-ban bukkant a nyelvemlékre.

A **Laskai sorok** (LaskS.) 1982-ben kerültek elő a šibeniki (Horvátország) ferences kolostor könyvtárában őrzött iskolás könyvből, Holl Béla fedezte fel őket. Az ötsoros verses imádságot 1433-ban másolta Laskai Demeter bencés szerzetes.

A nemzeti nyelven való templomi éneklés meglétét igazolja egy Zsigmond-kori töredék. Az énekgyűjtemény egyik lapján található négy nyelvű (magyar, német, lengyel, cseh) **Húsvéti népének** a Felvidék többnyelvű városainak ünnepi szokására utal: a szertartás meghatározott részén a nép ki-ki a saját nyelvén énekelt. Az énekhez kotta nem tartozik, dallama valószínűleg közismert lehetett akkoriban. A fennmaradt másolat 1437–40 között készült, a lapok egy felvidéki

eredetű ősnymtatvány kötéstáblájából kerültek elő. A nyelvemlék ma az Országos Széchényi Könyvtárban található.

A meglévő nyelvemlékeinken kívül tudomásunk van néhány elveszett, korai magyar nyelvű szövegről is. Árpád-házi Szent Margit vallásosságával kapcsolatban Garinus mester 1340-ben keletkezett legendájában a következőket olvashatjuk: „a húsvét előtti teljes két hétben az Úr szenvedésének emlékezetével foglalkozott, és a szenvedés történetét anyanyelvén olvastatta fel magának és megmagyaráztatta”. Azt nem tudhatjuk, hogy milyen és mekkora bibliai részek fordításáról lehetett szó, de mindenképpen egy terjedelmesebb 13. századi anyanyelvi szövegre vonatkozik a megjegyzés. Garinusnak egy másik utalásából az derül ki, hogy az egyház vulgáris nyelven, azaz magyarul hirdeti Szent István legendáját. Ugyanebben az években Garinus egyik kortársa és rendtársa, a firenzei Passavanti már egy egész magyar bibliafordításról beszél.

Az első négy szövegemlékünk egybetartozásának több jele is megmutatkozik: azonos korszak emlékei, 70-80 év választja el a legkorábbit a legkésőbbitől; valamennyi szöveg latin eredeti alapján készült egyházi mű, de a fordító szabad átköltésében alakul magyarrá; nem az eredeti példányuk maradt fenn, hanem későbbi másolat, amelyet a másolói hibák is alátámasztanak.

A nyelvemlékcsoport nyelvi-stiláris sajátosságai a szóbeli felhasználás szándékát mutatják. Az egyháznak a különböző liturgikus eseményeken magyar nyelven kellett a hívekhez szólni, a papok állandó feladatai közé tartozott a biblia szövegének fordítása, magyarázata. A magyar nyelvű egyházi, jogi szövegek megjelenésének színtere a szóbeliség volt évszázadokig. A jogi ügyekben például az írástudók az érintettekkel magyarul beszéltek, majd a hivatalos összegzést latinul írták le. E kettős tevékenység során alakult ki a köznapitól eltérő, retorikus hatású hivatalos nyelvhasználat, amelyet a szakirodalom „második szóbeliség”-nek nevez.

Sok kutatót foglalkoztat az a kérdés, hogyan illeszkedik a magyar nyelvű szóbeliség és írásbeliség a korszakra jellemző latin nyelvű írásbeliséghez, milyen igényt szolgált az Árpád-korban a magyar nyelvű írásbeliség, hány magyar nyelvű irat keletkezhetett. Azt, hogy van közönsége a magyar szóbeliségben fogant szövegek magyar nyelvű olvasmánnyá válásának, maguk a nyelvemlékek bizonyítják. Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk a korszak művelődési viszonyairól sem. Aki ebben a korban olvasni tudott, az latinul is tudott, tehát nem volt szüksége magyar fordításra, aki viszont nem tudott latinul, az ekkor olvasni se tudott, így a magyar fordítást sem tudta volna elolvasni. A magyar nyelvű szövegeknek ebben az időben egyfajta közvetítő szerep juthatott. Azokat a szövegeket, amelyeket az egyházi emberek a szertartásokon gyakran elmondtak, időnként le is írták, a szóbeli változat alkalmi rögzítéseként. A ránk maradt nyelvemlékek kiforrott nyelvi megformáltsága, költői eszköztára, meglehetősen következetes helyesírása és szövegtagolása arról tanúskodik, hogy nem elszórt, egyedi jelenségről van szó, hanem szövegahagyományról. Ha figyelembe vesszük, hogy a korabeli Magyaror-

szágon az írástudatlanság szinte általánosnak tekinthető, akkor feltételezhetjük, hogy a művek közönsége nem a nagyobb nyilvánosság, hanem az egyháziak szűkebb köre. Az egyházi elit létszáma a 11–12. században körülbelül 150 fő. Mindezen tényezők figyelembevételével arra lehet következtetni, hogy eredendően nem volt nagyszámú magyar nyelvű írásmű az olvasóközönség hiánya miatt, így a kevésből (a szövegvesztés révén) eleve csak igen kevés maradhatott fenn.

2.3.2.2.2. A kódexek

A régi írásbeliségnek a könyvméretű, kézzel írott, többnyire vallásos témájú írásműveit kódexnek nevezzük. Az efféle kéziratos könyvek eleinte latin nyelven íródtak, de a 15. században megjelennek és a század végétől olyan nagyon elszaporodnak a magyar nyelvű művek, hogy a 15. század végétől a 16. század első harmadáig tartó időszak a **kódexek kora** elnevezést kapta.

A kódexekben megjelenő **vallásos tartalom** sokféle: bibliai részletek, imádások, himnuszok, legendák, elmélkedések, példázatok, szerzetesi szabályzatok stb. Nagy részük fordítás, és elég egyenetlen latintudás tükröződik a művekben: vannak szabadabb átköltések és nehézkes, latinos fordulatokkal terhelt szó szerinti fordítások is. Korai voltak és gazdag nyelvi anyaguk miatt a magyar nyelv történetének fontos forrásai. A bőséges szövegmennyiséget grammatikai, szótörténeti, stilisztikai elemzések mellett fordítástörténeti, szöveggyomjazódási és művelődéstörténeti vizsgálatoknál is lehet hasznosítani.

A ránk maradt közel félszáz kódex általában másolat, többségében nem is az első változat. Korabeli számuk ennek alapján a sokszorosra lehetett, de fennmaradási lehetőségük is a jelentős veszteségeket valószínűsíti. A török támadás elől menekülő szerzetesek és apácák az egyéb javakkal együtt a kódexeket is próbálták menekíteni, változó sikerrel. Máskor a feleslegessé vált kötetek lapjait újrahasznosították a könyvkötészetben, vagy egybekötötték más, esetleg latin nyelvű szövegekkel. A kódexek többségét a 19. század elején fedezték fel, és általában őrzési helyükről, tartalmukról, felfedezőjükről, tulajdonosukról, ritkább esetben a kultúra kiemelkedő személyéről nevezték el. A kódexek jellegüknél fogva az **egyházhoz kötődnek**, alkotóik egyházi emberek voltak. Legtöbbször a kolostorok lakói, a szerzetesek készítették őket, gyakran többéves másoló munkával. Kódexeink többsége a ferencesekhez vagy a domonkosokhoz kötődik, de rajtuk kívül pálosok, premontreiek, karthauzi szerzetesek kolostoraiban is működtek kódexmásoló műhelyek.

A **kódexirodalom kiteljesedése** több tényező szerencsés egymásra hatásának köszönhető. A 15. században lezajló rendi reformok az anyanyelvi írásbeliség terjedését segítették. Az új rendi szabályzatokat, példákat és az egyéb vallásos olvasmányokat le kellett fordítani a latinul nem tudó szerzetesek, de főként az apácák számára. Az anyanyelvi írásbeliség terjedését a beáramló huszita tanok és az eretnek mozgalmak elleni harc tovább erősítette. Az új, nem latin művelt-

ségű olvasóközönséget az apácák mellett a laikus testvérek (fogadalmat tett, de fel nem szentelt szerzetesek), illetve néhány világi olvasó alkotja. Számukra a magyar nyelvű könyvek a vallásos elmélyülést és a lelki épülést szolgálták. A kódexek **rendi hovatartozásának** meghatározása nem egyszerű feladat, ha a szövegből nem tudjuk meg, ki és hol másolta. A szövegek jellege, témája mint közvetett bizonyíték nem megbízható, mert a szövegátvételek folyamatában a rendi eredet fontossága elhalványulhat. Például az óbudai klarisszák (a ferences rend női ága) és a Nyulak szigeti (ma Margit-sziget) domonkos apácák rendszeresen kölcsön adták egymásnak másolásra a könyveiket. A magyar kódexirodalom jelentős hányada ebben a két rendházban készült.

Adat hiányában a **kormeghatározás** is közvetett módon történhet: a nyelvi, helyesírási jellegzetességek mellett a kódex kötése, papírjának vízjele, illetve az elkészülésére vonatkozó utalások is segíthetnek. A Kinizsi Pálné Magyar Benignának készített imádságos könyv, a **Festetics-kódex** datálását is egy ilyen utalás könnyítette meg. A könyvben szerepel egy ima „Pál uram betegségéről”, más forrásból pedig tudható, hogy Kinizsi Pál 1492–1494 között betegeskedett. Így a kötet keletkezése az 1490-es évek elejére tehető.

A kolostori életben a **kódexek másolása intézményesült** formában történt. A könyvmásoló műhelyben (scriptorium) a másolón kívül hibajavító (emendator) és könyvdíszítő (illuminator) is dolgozott. Lúdtollal írtak, a hibákat vakarókéssel távolították el, a tintát gubacsból főzték, az íróanyag ekkor már túlnyomórészt a papír. A könyveket bőrrel vagy bársonnyal bevont fatáblák közé kötötték be, a kötetek mérete igen változó. A **kódexek külalakja** összefügg azzal, milyen célból készültek. A szöveget általában fekete tintával, a magyar kódexírás jellemző betűtípusával, az úgynevezett bastarda (félkurzív) betűkkel írták. Az írás egy- vagy kéthasábos, a szövegben vörös színt használták kiemelésre. A díszítést a scriptor, vagy az erre specializálódott könyvdíszítő végezhette. A teljesen dísztelen, vagy egyszerű iniciáléval (kezdőbetű) díszített lapoktól a kifejezetten dekoratív kötetekig széles skálán mozog a könyvek megjelenése. A kifejezetten díszes munkák közé tartozik a Czech-, az Érsekújvári, a Festetics-, a Jordánszky-, a Kriza- és a Münchener kódex. A mindennapi használatra szánt kódexek kisméretűek, ilyen például a Thewrewk- [török], a Kriza-, a Gömör-kódex, ezeket a tulajdonosuk könnyen magánál tarthatta. A közösségi használatra, például asztali felolvasásra szánt kódexek nagyobbak, terjedelmesebbek. A felolvasást segítő szövegtagolás és gondos íráskép jellemzi ezeket a köteteket. A **kódexek tartalma** lehet egységes – legendagyűjtemények, bibliafordítások, imádságos könyvek, elmélkedések, szerzetesi szabályzatok –, és vegyes tartalmú, a megrendelő kívánsága alapján, de tudatos koncepció szerinti válogatás.

A fennmaradt kódexek jellemző módon **másolatok**, kivéve az 1474-ből származó Birk-kódexet. Ritkábban az alkotó saját másolata, mint például a Székelyudvarhelyi kódex egy részlete, vagy az Érdy-kódex. A nagy többség másolatok másolata, amit a tipikus íráshibák is jeleznek (szavak, sorok kihagyása, betűtívesztés).

Az, hogy a scriptor maga is alakította a szöveget, a lapszéli javítások, törlések, betoldások mutatják. A tanultabb másolók saját megjegyzésekkel, magyarázatokkal egészítették ki a leírtakat. A megjegyzések között olykor személyes jellegű bejegyzések is találhatóak. Ráskay Lea az írás dátuma mellé odairja az aktuális történelmi eseményt: „*Végezetik szent Dorotea asszonyinak élete... 1514 esztendőben. Ezen esztendőben lőn az keresztes had, magyar országnak örök emlékezetei, kiben veszének sok nemes urak az kegyetlen pór hadnagyoknak kegyetlenségei miatt*”. Sövényházi Márta így mentegetőzik az Érsekújvári kódexben: „*Ne gondold vele, ha nem szépen írtam, de nézjed idvességes használatját, haki megolvassa*”. Legédy Kató, a Gömör-kódex egyik másolója így panaszkodik betegségére: „*igen fáj fejem*”, majd később „*bizon igen beteg valék*”. Máshol – ugyancsak ő – a megrendelőnek üzen: „*Én édes Krisztinám, nám ('lám') igen szép ez a könyv, mire nem fizetsz?*” A Pozsonyi kódex egyik másolója így sóhajt fel: „*jaj hogy fáradék borítlan*” (‘jaj hogy fáradék borítás nélkül’).

A scriptorok helyesírás és nyelvjárásiasság tekintetében is eltérően viszonyultak a szöveghez. Volt, aki megtartotta a másolandó szöveg jellemzőit, mások a saját nyelvjáráruk vagy helyesírásuk alapján átírták. Általában megfigyelhető, hogy a szövegek a másolók hangjelölési szokásait tükrözik. A **másolók** személyéről viszonylag keveset lehet tudni, nevük csak ritkán maradt az utókorra. Néhány név az ismertek közül: **Nyújtódi András**, aki a Székelyudvarhelyi kódex egyik fordítója, **Halábori Bertalan** a Döbrentei-kódex, **Pápai Pál** a Kulcsár-kódex, **Velikei Gergely** a Keszthelyi kódex, **Németi György** a Münchener kódex, illetve **Sövényházi Márta** az Érsekújvári és részben a Thewrewk-kódex, **Legédy Kató** pedig a Gömör-kódex másolója. A női scriptorok közül a legkiemelkedőbb egyéniség **Ráskay Lea**, aki a Nyulak szigeti domonkos kolostor scriptoriumában dolgozott. Őt munkáját is ismerjük, ő másolta a Cornides-, a Domonkos-, a Horvát-kódex, a Margit-legenda és a Példák könyvének nagy részét.

Az első magyar kódex a **Jókai-kódex** (JókK.), 1370 után keletkezett, az 1440 körüli másolata maradt fenn. Meglehetősen nagy terjedelmű könyv, Assisi Szent Ferenc életét tartalmazza, két latin nyelvű ferences gyűjteményből fordították. A kézirat nemcsak fizikai valójában a legkorábbi nyelvemlékkódexünk, hanem nyelvében is: nem ismerünk korábban keletkezett, könyvnyi terjedelmű magyar szöveget. A fordítás jóval megelőzi a 15. század utolsó és a 16. század első harmadában kibontakozó magyar nyelvű kolostori irodalmat, melynek során a rendszeres fordítói munka eredményeként kialakul az írott irodalmi magyar nyelv. Ezzel magyarázható, hogy a kódex szövege nehézkes, sok latinizmusa miatt az eredeti latin szöveg nélkül sokszor érthetetlen. Szókincse számos kihalt szót őriz, ezeknek egy része más nyelvemlékeinkben sem található meg. Több helyen még a régi magyar kifejezéseket használta; ilyen például a *kietlen*, amit később a *puszta* váltott fel. A kódex helyesírását a másoló írásrendszere határozza meg, azonban a szövegen átüt a mintapéldány archaikusabb volta: a scriptor számos esetben a mintapéldányban olvasott alakot írta le; egy részüket érintetlenül hagyta, más részüket javította.

A kódex újkori története híven tükrözi a nyelvemlékek fennmaradásának véletlenszerűségét. Felfedezője Ehrenfeld Adolf, aki 1851-ben a nyitrai gimnázium hatodik osztályát végezte. Elbeszélése szerint egy júniusi délután osztálytársaival régi könyvekkel dobálózta az osztályban, és az egyik könyv eltalálta. Ehrenfeld felvette a kötetet, és látta, hogy nagyon régi. Némi alkudozás után három modern könyvért sikerült megszerezni a kötetet. Később Bécsben folytatta tanulmányait, ahol megmutatta az egyik tanárának a kéziratot, aki elküldte Toldy Ferencnek. Toldy lemásoltatta és bemutatta az Akadémiának, majd Ehrenfeld-kódex néven ismertette a nyelvemléket. Ehrenfeld életében nem akart megválni a kódextől, hiába tett a magyar állam többször is vételi ajánlatot. Halála után azonban az örökösök már felkínálták a könyvet, de olyan magas áron, amit nem fogadhatott el a Magyar Nemzeti Múzeum. A tulajdonosok végül Londonban árverésre bocsátották a kódexet. A magyar országgyűlés, attól félve, hogy örökre elveszhet a kódex, megszavazta az 1000 font kikiáltási árat, és az egyéb kiadásokra közadakozással összegyűjtött 450 fonttal a magyar állam tulajdonába került a kódex. A közvélekedés szerint az Ehrenfeld család méltatlanná vált arra, hogy a kódex a nevüket viselje, ezért az 1925-ben hazatérő nyelvemlék a Jókai-centenárium alkalmából a Jókai-kódex nevet kapta.

Az első magyar bibliafordítás három kódexben, a **Bécsi**, a **Müncheneri** és az **Apor-kódexben** maradt fenn. Egy ferences krónika szerint a délvidéki magyar husziták 1439-ben üldözőik elől Moldvába menekültek, s vezetőik, Tamás és Bálint a teljes Ó- és Újszövetséget magyarra fordították. A három kódexben fennmaradt bibliafordítás feltehetőleg ennek bizonyos részeit őrizte meg másolat formájában. (Az elveszett eredeti keletkezési idejét a 15. század első felére teszik.) A fordításnak nemcsak az a jelentősége, hogy a bibliai szövegeket először olvashatták magyarul a szerzetesek, hanem az is, hogy a Husz János által bevezetett helyesírási reformnak megfelelően a mellékjeles helyesírást alkalmazták. Mivel e kódexek huszita eredete gyakran vitakérdésként jelentkezik, leghelyesebb ún. **Huszita bibliáról** beszélni. A **Bécsi kódex** (BécsiK.) a 15. század 1. felében, középső harmadában keletkezett, az Ószövetség részeit tartalmazza, 162 levélből áll. A **Müncheneri kódexet** (MünchK.) a moldvai Tatros várában másolta Németi György 1466-ban. Az Újszövetség négy evangéliumát tartalmazza 116 levélnyi szövege. Az **Apor-kódex** (AporK.), amelyben a Zsoltárok könyvének első magyar fordítása őrződött meg, a legújabb kutatók szerint így datálható: 15. század első fele/15. század vége és 1520 előtt.

A 16. század első harmadából nagyszámú kódex maradt fenn, ezeket a keletkezési helyük és nyelvjárásuk szerint csoportosítjuk.

2.3.2.2.3. A világi tárgyú szövegemlékek

A középkori egyházi szemlélet ezeket a szövegeket értéktelennek tartotta, megőrzésükre sem fordítottak gondot. Csak a 15. század második felétől maradtak fenn világi szövegek, ezek kezdetben csupán pár sorból álltak. A 16. század má-

sodik felétől kezdve a világi szövegek előfordulása már meghaladja a vallásos szövegekéét. A legjelentősebb változás a levelek (misszilisek) gyakoriságában mutatkozik, néhány évtized alatt többeszes számban keletkeznek.

A kéziratos írásbeliséget a könyvnyomtatás sem szüntette meg. A levelezések mellett szépirodalmi művek is maradtak kéziratban, illetve sok nyomtatvány eredeti kéziratos példánya is fennmaradt.

A legjelentősebb 15. századi világi tárgyú emlékünknél a **Szabács viadala** (SzabV.). Az 1476-os ostrom után keletkezett históriás ének 150 sorban beszél el Mátyás király dicső tetteit.

A legrégebbi ismert magyar nyelvű **misszilis levél** Várdai Aladár levele 1486-ból, a legrégebbi nyugta **Vér András menedéklevele** 1493-ból. Az 1488-as **Bagonyai ráolvasások** vallási babonákat és kuruzslást tartalmazó szöveg. Az első magyar szerelmes versike a **Soproni virágének**, amelyet 1490 körül írtak. Szókinccstani és művelődéstörténeti vonatkozásban is igen érdekesek a kelengyelajstromok; a régi jogi nyelv bontakozik ki a nyugták, más néven menedéklevelek, illetve a bírósági ítéletek fennmaradt irataiból. A legjelentősebb világi irataink a magánlevelek, az úgynevezett **misszilisek** csoportja. A levelek a mindenkori élő, beszélt nyelvhez nagyon közelálló írott beszélt nyelvet tükrözik. Több olyan jelenség található meg bennük, amely a kódexek nyelvéből hiányzik, és amely a következő korszak nyelvi változásait jelzi. Ezzel is igazolva, hogy a nyelvi változások kiinduló pontja a beszélt nyelv, a mindennapi nyelvhasználattal terjednek az új jelenségek. A misszilisek nemcsak nyelvi források, hanem a 15. század végének és a 16. századnak a történéseit, magán- és közügyeinek kisebb-nagyobb történéseit is dokumentálja. A magyar levelek eleinte a latin nyelvű szövegrész utóirataként, személyes üzenetként fordulnak elő. A 16. század második felében azonban ugrásszerűen megnő a magyar nyelvű levelezés száma, ekkor már legfeljebb a köszöntő és a záró formulák nyelve latin, a levél lényegi része magyar. Ezzel összefüggésben megjelenik az a literátor réteg, akik már hivatásszerűen intézik az írásbeli ügyeket, és a főúri udvarok nélkülözhetetlen tagjai. A korabeli nyelvi viszonyokra jellemző, hogy több íródeákot is alkalmaztak, akik különböző nyelven leveleztek. A hivatalos nyelv továbbra is legfőképpen a latin, a bécsi udvarral viszont németül is váltottak levelet. A három részre szakadt országban a királyi udvar helyett a főúri várak voltak az udvari kultúra központjai: a Nádasdyak Sárváron és Lékán, a Batthyányak Németújváron, a Perényiek és Dobók Sárospatakon, a Báthoryak Ecseden hozták létre udvarukat. Több főúr maga is levelezett magyarul.

A 16. századi Magyarországon csak lassan terjed el a hivatali nyelvben a magyar nyelvű ügyintézés. A hivatali írásbeliség emlékei közül a század utolsó évtizedeitől az úriszéki iratok és a boszorkányperek már egyre inkább magyar nyelven készülnek. A felek vallomásai általában a beszélt nyelv jellegzetességeit mutatják, ezért nyelvészeti szempontból különösen érdekes források. A városi levéltárak jegyzőkönyvei, panaszlevelei az írnoki hivatali írásbeliség gyakorlatáról tanúskodnak.

A 16. század egyik legérdekesebb és a benne található különleges szókinccs miatt az egyik legértékesebb kéziratos könyve a nagy terjedelmű **Orvosi könyv**, amelyet Lencsés György, a Báthory család főudvarmestere állított össze 1577 körül.

A 17. század közepén készült, másolatban maradt fenn a **Balassa-kódex**, amely Balassi Bálint nyomtatásból korábban nem ismert verseit tartalmazza.

2.3.2.2.4. A szó- és kifejezőkészlet emlékei

A középkor latinus műveltsége megkívánta, hogy a műveltség hordozói, a papok és szerzetesek nyelvtudásukat minél tökéletesebb szintre fejlesszék. A latin nyelv elsajátításához a grammatikai ismeretek mellett a szókinccsük bővítésére és az anyanyelvük szavaival való azonosításra volt szükségük. Ez az igény fordított irányban is felmerült, az anyanyelven való helyes értelmezéshez segédletek készítésére volt szükség. Az ilyen emlékek azért is fontosak, mert eléggé korai, viszonylag nagy mennyiségű, és főként az egyházi szövegektől eltérő fogalmi köröket ölel fel.

A **glosszák** rendszerint latin nyelvű szövegek egyes szavainak, kifejezéseinek lapszélre (marginális), vagy a sorok közé (interlineáris) írt magyar értelmezései. Ezek a bejegyzések vagy egyidősek a latin szöveggel, vagy – többnyire – későbbiek, a latin szöveg olvasójától származnak. A legkorábbi glosszák 13–14. századiak, és elég kevés magyar anyagot tartalmaznak. A 15. században már több glossza születik, és nagyobb anyaggal szolgálnak: a **Schlägli glosszák** 1430 körül 130 magyar szót, a **Sermones dominicales glosszái** (1456 k. és 1470) 6200 magyar szót őriztek meg. A **Szalkai glosszák** (SzalkGl.) 1490-ből is több száz szót, szószerkezetet és mondatrövidéket tartalmaz. A 16. századi glosszák közül a **Kolozsvári glosszák** (KolGl.) a legnevezetesebb. Egy 1518-ban kiadott latin–német szótárba utólag írták be 1577 körül.

Az iskolai tanítás igénye hozta létre az első kéziratos **szójegyzékeket** (nomenklatúrák), amelyekben fogalomkörök szerint vannak felsorolva a latin szavak és mellé írva a magyar megfelelő. Ezek a didaktikus célokot szolgáló munkák a későbbi kétnyelvű betűrendes szótárak előzményei. A korai szójegyzékek kéziratos maradtak fenn, a későbbiek nyomtatványok.

A legfontosabb szójegyzékeink a következők: **Königsbergi szójegyzék** (KönSzj.), a 14. század közepe utáni időből, 100 szót tartalmaz. Az 1380 és 1410 között keletkezett **Besztercei szójegyzék** (BesztSzj.) 1300 magyar szót tartalmaz, az 1400 és 1410 között íródott **Schlägli szójegyzék** (SchlSzj.) több mint 2000 szavával a legterjedelmesebb szójegyzékünk. Az 1420 tájáról származó **Rotenburgi János deák magyar nyelvmestere** már azzal a gyakorlati céllal készül, hogy az idegen nyelvi környezetbe kerülő ember meg tudja értetni magát. A mindennapokban használatos kérdéseket, kéréseket, kifejezéseket és önálló szavakat tartalmaz (köztük káromkodásokat is), német kiejtés szerinti leírással. Az értelmezéseket német és latin nyelven adják meg. Néhány példa a nyelvmesterből: „assen musschet Inggemot” ’Asszony,

mossad ingemet!’, „Ennec minewe?” ’Ennek mi a neve?’, „Heember hee halgass” ’Hé, ember, hé hallgass!’, „Hunnetius” ’Honnét jössz?’.

A **szótárak** (vocabulariumok) is a latin nyelvű szövegek jobb megértését szolgálták. A szavakat betűrendben közlik, ehhez kapcsolódnak a magyar megfelelősek. Nagyobb terjedelműek és később keletkeztek, mint a szójegyzékek, általában nyomtatásban jelentek meg. Csak néhány kézzel írt szótárt ismerünk, ezek közül az 1560 körül keletkezett **Gyöngyösi szótártöredék** (GyöngySzt.) a legnevezetesebb, amelynek sajnos csak az *a*-tól *c*-ig terjedő része maradt ránk. Így is nagyon értékes nyelvi emlék, hiszen több mint tízezer magyar szót és kifejezést tartalmaz. 1580 körül keletkezett **Szamosközi István magyar–latin szótártöredéke**, és 1600 körül a **Brassói szótártöredék**.

2.3.3. A NYOMTATOTT NYELVEMLÉKEK

Magyarországon az első, a világon a hatodik nyomdát 1473-ban Budán létesítette **Hess András** német származású nyomdász. A hazai könyvpiac azonban még nem volt elég felkészült, így csupán néhány évig működött a nyomda. Legnevezetesebb kiadványa a Budai Krónika (Chronica Hungarorum), magyar nyelvű könyvet nem adott ki. Megszűnte után sokáig nincs könyvnyomtatás Magyarországon, az első magyar nyelvű nyomtatványok Krakkóban és Bécsben jelennek meg.

A magyar nyelvű könyvnyomtatás 1539-ben indul meg Sárvár-Újszigeten **Sylvester János** ösztönzésére, Nádasdy Tamás támogatásával. Jelentős az 1550-ben Kolozsváron létesült nyomda is, amelyet **Hoffgreff György** és **Heltai Gáspár** vezetett. A 16. században működtek vándornyomdák is, a nyomtató mester – mint például **Huszár Gál** – az országot járva dolgozott. A 17–18. századi nyomdák részben egyházi felügyelet alatt működtek, ilyenek például református kollégiumi nyomdák, vagy püspöki, illetve jezsuita nyomdák, másrészt a német származású mesterek magánvállalkozásai. Kevés az olyan neves magyar nyomdász, mint **Tótfalusi Kis Miklós**.

A könyvnyomtatás megindulása alapvetően átalakította a magyarországi írásbeliség jellegét. A nyomtatott művek példányszámban, olvasói hozzáférésben, ennek következtében határfokban a kéziratos művek fölé kerekedtek, és ettől kezdve a műveltség elsődleges forrásává válnak. Azonban nemcsak terjedési lehetőségben különböznek, a szövegek nyelvi képe is megváltozik. A nyomtatott művek nyelvi anyagának kialakításában a szerzőn kívül a nyomdász és a korrektor is közreműködik, amely időnként feszültségekhez vezetett. A különböző helyesírási, nyelvjárási, nyelvhasználati mintákat követő résztvevőknek egyezségre kellett jutniuk, milyen elvek alapján formálják a szöveg helyesírását, nyelvi megjelenését. A könyvnyomtatás terjedése felgyorsította azt a folyamatot, amelynek végeredménye a nyelvi egységülés és a normatív helyesírás kialakulása lett.

2.3.3.1. A SZÖVEGEMLÉKEK

A korai, **vallásos tárgyú nyomtatott** szövegemlékek közül az első, teljes terjedelmében magyar nyelvű könyv az 1533-ban Krakkóban megjelent **Komjáti Benedek**: Az Zenth Pal leueley magyar nyeluen című műve. Bécsben adták ki 1536-ban **Pesti Gábor** Újtestamentum fordítását (Wij Testamentum magjar nijeluen), 1541-ben pedig Sárvár-Újszigeten **Sylvester Jánosét** (Vij Testamentū Magar nelwen). **Dévaitól** A tizparancsolatnak ... magyarázatja 1538-ban jelent meg Krakkóban. Ugyancsak krakkói az első magyar nyelvű zsolttáros könyv, amelyet **Székelly István** adott ki. A korszak talán legnagyobb hatású kiadványa, **Károli Gáspár** bibliafordítása (Szent Biblia), 1590-ben jelent meg Vizsolyban. Ez az első teljes magyar (protestáns) bibliafordítás. Katolikus párja, **Káldi György** Szent Bibliája 1626-ban kerül ki a nyomdából. Ezek a bibliafordítások a magyar nyelvet és stílust máig ható erővel formálták.

A **világi tárgyú nyomtatványok** tartalma a kezdetektől fogva igen változatos: szépirodalmi művek, köztük mesék, históriás énekek, széphistóriák, drámák, illetve tudományos jellegűek, például történeti, nyelvtani, orvosi, növénytani, számtani munkák. A 17. századtól további műfajok jelennek meg, és a szépirodalmi művek egyre hangsúlyosabb szerepet kapnak.

Az első magyar meséskönyv **Pesti Gábor** Esopus fabulaji (Bécs, 1536), az első nyomtatott kalendárium **Székelly István** munkája (Krakkó, 1538 előtt). **Heltai Gáspár** nemcsak nyomdász volt, hanem önálló szerző is. A reszegsegnecc es tobzodasnac veszedelmes vóltáról valo Dialogus (1552) a korabeli beszélt nyelv egyik fontos emléke, a Száz fabula (1566) mesegyűjtemény, a Cronica az magyaroknac dolgairól (1575) a korszak kedvelt olvasmánya.

Fontos kiadvány még **Tinódi Sebestyén** históriás énekgyűjteménye (Chronica, Kolozsvár, 1554), az első nyomtatott drámai mű, **Bornemisza Péter** Tragoedia Magyar nelvonn (Bécs, 1558), Verböczi törvénykönyvének fordítása **Weres Balázs** által (Magyar decretvm, Debrecen, 1565), az első matematikakönyv (Arithmetica, az az, A szamvetesnecc tvdomania, Debrecen, 1577) és az első gyógy-nyvényekről szóló könyv, **Melius Juhász Péter**: Herbarivm. Az Faknac Fvveknec nevekrol, természetekrol, és hasznairól (Kolozsvár, 1578).

A tudományos kiadványok közül különösen fontosak azok a művek, amelyek a magyar nyelv működését, használati szabályait tárgyalják. A korai nyelvtanok és a helyesírási szabályzatok (ortográfiai) erősen szabályozó jellegűek, a „helyes nyelvhasználat szabályait” rögzítik. Az első magyar nyelvtan **Sylvester János** Grammatika Hvngarolatina (1539), latin nyelvű, magyar példákkal. Célja elsősorban a latin nyelv grammatikájának összefoglalása, de a latin nyelvtani szabályokat követő magyar megfelelők vagy eltérések, és az ezekhez fűzött megjegyzések a magyar nyelv érdekes jelenségeire mutat rá. Helyesírási, hangtani, alaktani, szókincsbeli és stilisztikai szabályokat fogalmaz meg, ezeket következetesen alkalmazza műveiben. Munkájának jelentősége abban áll, hogy az a ma-

gyar nyelvet éppúgy szabályba foglalhatónak tartja, mint a latint, görögöt vagy a hébert.

Az első, teljesen magyar nyelven írt, nyelvtani tárgyú munka **Dévai Bíró Mátyás** *Orthographia Vngarica* (Krakkó, 1549) című helyesírási szabályzata. Az 1538-as első kiadása sajnos elveszett. Dévai az ortográfiai szabályokat tárgyalva hangtani és alaktani sajátosságokra is felhívja a figyelmet, kitér hangjelölésünk minden fontos problematikájára. Például különbséget tesz *a ~ á* hangunk képzése és jelölése között. Legsajátosabb eljárása az *az/ez* *z*-jének hasonulása: *al lelki, eh haszonra*.

Az első 17. századi nyelvtan **Szenczi Molnár Albert** *Novae Grammaticae Ungaricae* (1610) című munkája. Szenczi Molnár is azt kívánja bizonyítani, hogy a magyar nyelv egyenrangú más európai nyelvekkel. Helyesírási szabályzatot és teljesebb nyelvtani rendszerezést ad, amelynek alapja a latin grammatika. A korábbi nyelvtanokat kiegészítve, már mondattannal is foglalkozik. Összefoglalja a helyesírási elveket, rendezzi az *u* és *v* hang jelölését, csökkenti a jelölésváltozatokat, az ő művei alapján terjed el az úgynevezett protestáns helyesírás. **Geleji Katona István** *Magyar Grammatikáskája* (1645) sem rendszeres nyelvtan, hanem elsősorban nyelvemlékek könyve. A magyar helyesírás és fogalmazás, valamint a stílus kérdéseivel foglalkozik, a helyesírásban az eddigi kiejtés szerinti elvvel szemben a szóelemző írásmódot követi. A nyelvújítás egyik korai képviselője, kimondja, hogy szabad alkalmas szavakat formálni, ő maga is számos köznyelvi és szakszót alkot: például *intézet, emberiség, élőbeszéd*.

Geleji Katona követői közül a legjelentősebb **Apáczai Csere János**, aki a tudományok megmagyarításán belül a világi műszókat akarja megalkotni.

Komáromi Csipkés György *Hungaria Illustrata* (1655) című műve helyesírási és alaktani kérdésekkel foglalkozik, a korabeli nyelvi jelenségeket nyelvhelyességi, stilisztikai szempontból értékeli. Komáromi Csipkés már nem a latin grammatika működéséből indul ki, hanem a magyar nyelv belső működése szerint vizsgálja a jelenségeket. A helyesírási egység érdekében tovább erősíti helyesírásunk fonematikus jellegét: például a hosszú magánhangzók jelölését szorgalmazza.

Pereszlényi Pál *Grammatica Lingvae Ungaricae* című művének (1682) a célja, a magyar nyelv tanítását elősegítendő nyelvtan könyv megalkotása. Példáit főként Pázmány Péter és Káldi György műveiből hozza. Grammatikájában mondattani megállapításokat is tesz, különösen értékes az igével és az igeragozással foglalkozó terjedelmes fejezet.

A 17–18. század fordulóján három, egymással szoros kapcsolatban álló tudós munkásságára érdemes figyelni. A polihisztornak is mondott **Pápai Páriz Ferenc** szótárírói munkája mellett az első magyar nyelvű nyomtatott orvosi könyvnek, a *Pax corporis*-nak is a szerzője. **Tótfalusi Kis Miklós** helyesírási és grammatikai nézeteit a *Ratiocinatio de orthographia* című munkájában fejtette ki. Geleji szóelemző írásmódját követte, de annak túlzásait elvetette. Például a fonetikus elvet érvényesítette a *-vall/-vel* rag írásában: *babball* és nem *babval*. Nagy gondot fordított az idegen tulajdonnevek és szavak megfelelő írására. **Tsétsi János** Tótfalusi helyesírás-

si elveinek követője és terjesztője volt. Közreműködött Pápai Páriz szótárának sajtó alá rendezésében és javításában, és emiatt *Observationes Orthographico–Grammaticae* című műve Pápai Dictionariumához csatolva jelent meg (Löcse, 1708).

A **nyelvrokonság** kérdése régóta foglalkoztatta a magyar nyelv történetével foglalkozó tudósokat. Összehasonlító nyelvészetről nem lehet még ekkor beszélni, de az 1730-as évektől a nemzetközi tudományos életben megindul a magyar nyelv finnugor rokonítása. Az első komoly eredmény **Sajnovics János** nevéhez fűződik, 1768-as lappföldi látogatásán jutott arra a megfigyelésre, hogy a lapp nyelv a magyarral rokon. 1770-ben jelent meg *Demonstratio* című munkája, amely megteremtette a hazai finnugor nyelvészet alapjait. A kutatásokat **Gyarmathi Sámuel** folytatta, *Affinitas* (1799) című könyve módszertani újításokat is tartalmazott, úgy vélte, hogy a rokonság fő bizonyítékai nem a szavak, hanem a toldalék közös eredete. Helyesen ismerte fel, hogy a magyarhoz a legközelebb a manysi és a hanti áll, valamint hogy a török–magyar szóegyezések utólagos átvételek.

A **nyelvújítás** évtizedei során a magyar nyelv tudatos fejlesztése zajlott, és ebben fontos szerepet kaptak a grammatika- és szótáriró tudósok. A szépírók, költők és tudós szakírók (nyelvészeti, matematikai, orvosi, hadi, botanikai szerzők) sora csatlakozott a nyelvújítókhoz. Megindult a magyar nyelvű hírlapirodalom, folyóiratokat alapítottak: **Magyar Museum** (1788), **Tudományos Gyűjtemény** (1817). Több értékes nyelvészeti munka is született, például **Révai Miklós** *Antiquitates* (1799) és *Elaboratio Grammatica Hungarica* (1803–1805), valamint **Verseghy Ferenc** *Magyar grammatika avagy nyelvtudomány* (1818). 1825 a **Magyar Tudós Társaság** (a Magyar Tudományos Akadémia elődje) alapításának az éve. A nyelvújítás közüggé vált.

Az 1848/49-es szabadságharc leverését követően, az erős németesítő törekvések ellensúlyozására, a nyelvújítás újabb hulláma indult el. A neológia főként a természettudományok és az orvostudomány területén fejtette ki hatását. Jó szándékkal fogtak neki a szógyártásnak, de nem sokat törődtek azzal, hogy az új szavak megfelelnek-e a magyar nyelv törvényszerűségeinek. Az Akadémia ugyan pártolta a nyelvújítást, Arany János 600–700 nyelvújítási szót használt műveiben, de a túlzások sok vitát keltettek. 1872-ben indult útjára a **Magyar Nyelvőr**, első szerkesztője **Szarvas Gábor** volt. A folyóirat erőteljesen fellépett az oktan újítások ellen.

2.3.3.2. A SZÓ- ÉS KIFEJEZÉSKÉSZLET EMLÉKEI

A 16. századi szójegyzékek és szótárak az iskolai igények mellett magánhasználatra szánt művek is. Elsődleges céljuk a különböző nyelven beszélők kommunikációjának segítése, ez magyarázza a korszak soknyelvű szójegyzékeinek és szótárainak létrejöttét.

A szakirodalom számontartja Sylvester János négy nyelvű **szójegyzékét** (Krakkó, 1531), azonban nem került még elő példány belőle. Ezért a legkorábbi a

Murmellius-féle latin, német és magyar szójegyzék, amely Krakkóban jelent meg 1533-ban. Ezt követi **Pesti Gábor** hatnyelvű: latin, olasz, francia, cseh, magyar és német nyelvű kiadványa (Bécs, 1538). **Szikszai Fabricius Balázs** készítette az első latin–magyar nyomtatott szójegyzéket.

A **nyomtatott szótárak** a 16. század végén jelennek meg. A **Calepinus**-féle szótár 1585-ös lyoni, tíznyelvű kiadása már magyar megfelelésekkel is bővült, több tízezer magyar szó és kifejezés található benne. **Verancsics Antal** 1595-ös Velencében megjelenő latin, olasz, német, dalmát és magyar nyelvű szótára több mint ötezer magyar szót tartalmaz. Ez a szótár a magyar etimológiai szótár őseinek is tekinthető, a kötet végén felsorolja azokat a szavakat, amelyeket Verancsics szláv eredetűnek tart a magyarban.

Az első olyan szótárunk, amelyben a magyar nyelv a kiindulás, **Szenczi Molnár Albert** 1604-es *Dictionarium Ungarico-latinae* (Nürnberg). Az eredetileg kétnyelvű szótár 1611-i kiadása görög, 1708-i kiadása német értelmezéssel bővült.

A 18. század elején jelenik meg a korszak egyik legnevezetesebb magyar–latin, latin–magyar szótára **Pápai Páriz Ferentől** (Lőcse, 1708). A század folyamán több kiadása is készült, német értelmezésekkel is bővítették.

A 16. században európai mintára nálunk is elterjednek a **szólásgyűjtemények**, az első közülük **Baranyai Decsi János** munkája, amely Bártfán (1598) jelenik meg, és 5000 szólást tartalmaz.

A magyar nyelv művelésének programja a 18. század második felében újra lendületet kap, folytatva a korábbi törekvéseket. Az első összegző magyar írói lexikon és bibliográfia szerzője **Czvittinger Dávid** (1711) felhívást írt a magyar nyelv irodalmi használatának érdekében a magyar nyelv műveléséről. A természettudományok megújulása ismét felerősítette az igényt, hogy a tudomány magyar nyelvű legyen. **Maróthy György** *Arithmetica*-ja (1743) az első iskolai számtankönyv és korában igen elterjedt. Maróthy alkotta meg a következő szakszavakat: *összeadás, kivonás, sokszorozás, osztás*. **Molnár János** is sokban hozzájárult a természettudományos irodalom magyarításához: *ásvány, zsiradék, folyadék, hullám, levegő, sarkcsillag* szavai ma is használatosak. Neki köszönhetjük *nyelvújítás* szavunkat is.

A **nyelvújítás** idején közel száz szótár jelent meg, két- vagy többnyelvűek és igen nagy számban különböző funkciójú egynyelvűek. 1790-ben Révai Miklós említette először, hogy szükség lenne akadémiai szótár kiadására. Noha a szótár nem készült el, számos nagy jelentőségű mű létre jött: A Tudós Társaság 1832-ben kiadta első **helyesírási szabályzatát**, 1846-ban pedig első átfogó **leíró nyelvtanát**. 1838-ban jelent meg a **Magyar tájszótár** (valószínűleg Vörösmarty szerkesztésében), 1862-ben az Akadémia első értelmező szótára, **Czuczor Gergely – Fogarasi János**: *A magyar nyelv szótára* (1862–1874). Kora nyelvét frissebben tükrözte **Ballagi Mór** munkája, *A magyar nyelv teljes szótára* (I–II.; 1867–1872). Szorgos nyelvjáráskutatók tájszógyűjteményeinek anyagát szerkesztette szótárrá **Szinnyei József** (*Magyar tájszótár* I–II.; 1893–1901). Nyelvünk múltjának szókincsét dolgozta fel **Szarvas**

Gábor és Simonyi Zsigmond A magyar nyelvtörténeti szótárban (I–III.; 1890–1893). Ezt egészíti ki **Szamota István** és **Zolnai Gyula** Magyar oklevélszótára (1902–1906). A **Budenz József – Szarvas Gábor – Szilády Áron** szerkesztette Nyelvelmléktár 15 kötete a régi magyar kódexek és nyomtatványok szövegét tette hozzáférhetővé (1874–1908). **Margalits Ede** Magyar közmondások és közmondás-szerű szólások címmel jelentette meg gyűjteményét (1896). Sajnos csak az első része készült el **Balassa József – Simonyi Zsigmond** Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon című munkájából. A nyelvújítás történetének értékes gyűjteménye **Szily Kálmánnak** A magyar nyelvújítás szótára (I–II.; 1902–1908).

*

A 900 és 1874 között keletkezett s a magyar nyelvtörténet szempontjából fontos, időrendben első dokumentumtípusok időrendi listája, a legkorábbi értelmező szótár megjelenéséig:

- A 900-as évek eleje, Bodrog-alsóbúti fúvóka, a legkorábbi olyan (egyszavas) emlék, amely a székely írás betűit mutatja.
- 903–913 között íródott az első olyan külföldi szórványemlék – Ibn Ruszta A becses drágaságok könyve –, amely három magyar szót tartalmaz (*magyar, gyula, küindü*).
- 950-951 körül keletkezett bizánci görög forrás – Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzásáról – magyar tulajdonnevek sorát tartalmazza.
- 1001 előtt/1109: a legkorábbi ismert magyarországi oklevél, a Veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevele.
- 1055: a legrégebbi, eredetiben fennmaradt magyarországi nyelvelmék a Tihanyi apátság alapítólevele.
- A 12. század utolsó negyede/1195k.: az első megőrződött (egyszersmind első uráli) szövegemlék a Halotti beszéd és könyörgés.
- A 1210-es évek vége felé keletkezhetett, latin nyelvű Gesta Hungarorum, az első fennmaradt geszta. Szerzőjét Anonymusként szokás említeni.
- 1282–1285 között készült a legrégebbi, latin nyelvű krónika a magyarokról (Gesta Hunnorum et Hungarorum), amelyet Kézai Simon készített.
- A 13. század első fele / 13. század második fele: az első fennmaradt magyar nyelvű vers, az Ómagyar Mária-siralom.
- 1370 után: az első magyar nyelvű, könyvterjedelmű szövegemlék, a Jókai-kódex.
- 1395 körül: az első szójegyzék, amely nagyszámú (ezernél is több) magyar szót tartalmaz: a Besztercei szójegyzék.
- A 15. század első fele: az első magyar bibliafordítás keletkezése, melynek egyes részei három kódexben, a Bécsi, a Münchener és az Apor-kódexben maradtak fenn, 15. századi másolatban.

- 1476: a legrégebb históriás ének, a Mátyás király dicső tetteit megörökítő Szabács viadala.
- 1486: a legrégebbi ismert magyar nyelvű misszilis, Váradi Aladár levele.
- 1526, 1527: először jelennek meg magyar nyelvű szövegek három, Krakkóban kiadott iskolai használatra szánt többnyelvű nyomtatványban.
- 1533: az első magyar nyelvű nyomtatott könyv Komjáti Benedek Az Szent Pál levelei magyar nyelven című munkája (Krakkó).
- 1536: Pesti Gábor Bécsben jelenteti meg az Új Testamentum című munkáját, amely a négy evangéliumot tartalmazza.
- 1538: az első olyan nyomtatott szótár, amely magyar anyagot is tartalmaz, Pesti Gábor hatnyelvű szótára (Nomenclatura sex linguarum, Bécs)
- 1539: az első magyar nyelvtan latin nyelven: Sylvester János, Grammatica Hvngarolatina (Sárvár-Újsziget).
- 1549: az első, teljesen magyar nyelven írt nyelvtani munka Dévai Bíró Mátyás műve, az Orthographia Vngarica (Krakkó). (Első, 1538-i kiadása nem maradt fenn.)
- 1558: az első dráma, melyet Bornemissza Péter Szophoklész Elektrájából dolgozott át, a Tragédia magyar nyelven.
- 1560 körül: az első töredékesen fennmaradt, kéziratos latin–magyar szótár (Gyöngyösi szótártöredék).
- 1590: az első teljes magyar nyelvű bibliafordítás: Károli Gáspár („Vizsolyi Biblia”): Biblia az az Istennec ó es wy testamentvmanac prophe’ta’c es apostoloc által meg iratott bñent könyuei.
- 1604: az „első mai értelemben vett praktikus kézisztár” (Pusztai Ferenc) Szenczi Molnár Albert latin–magyar szótára.
- 1610: az első teljes magyar grammatika, amelyből nem hiányzik a mondattan sem, s amely már kizárólag a magyar nyelvtant tárgyalja, Szenczi Molnár Albert latin nyelvű nyelvtana.
- 1780: Magyar Hirmondó címmel indul útjára Kassán az első magyar nyelvű újság.
- 1832: megjelenik az első akadémiai helyesírási szabályzat (A magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai).
- 1838: megjelenik az első magyar tájsztár (Magyar tájsztár).
- 1846: megjelenik a magyar írott nyelv (standard) leíró nyelvtana (A magyar szókötés. A magyar szókötés szabályai. A magyar nyelv rendszere).
- 1855: Magyar nyelvészet címmel indul az első magyar nyelvtudományi folyóirat.
- 1862–1874: megjelenik a Czuczor–Fogarasi szerzőpáros munkájaként az első magyar értelmező szótár (A magyar nyelv szótára I–VI.).

HALOTTI BESZÉD ÉS KÖNYÖRGÉS (HB. ÉS K.)

A nyelvelmélek egyszerűsített betűhű átírata¹

Latiatuc feleym zumtuchel
 mic vogmuc. ysa pur es chomuv uogmuc. **Menyi** milostben
 terumteve eleve miv isemucut adamut. es odutta vola neki
 paradisumut hazoa. **Es** mend paradisumben uolov gimilciatul
 5 munda neki elnie. **Heon** tilutoa wt ig fa gimilcetvl. **Ge**
 mundoa neki meret nū eneyc. ysa ki nopun emdul oz gimils
 twl. halalnec halalaal holz. **Hadl**aua choltat terumteve isten
 tvl. ge feledeve. **Engede** urdung intetvinec. esavec oz tiluvt
 gimilstwl. es oz gimilsben halalutavec. **Es** oz gimilsnec wl
 10 keseruv uola vize. hug turchucat mige zocoztia vola.
 Num heon muga nec. ge mend w foianec halalutavec.
Horoguvec isten. esveteve wt ez muncas vilagbele. es levn
 halalnec es puculnec feze. es mend w nemene. **Kic** ozvc.
 miv vogmuc. **Hug** es tiv latiatuc szumtuchel. isa es num
 15 igg ember mulchotia ez vermut. ysa mend ozchuz iarov
 vogmuc. **Wimagguc** uromc isten kegilmel ez lelic ert. hug
 iorgossun w neki. es kegiggen. es bulscassa mend w bunet.
Es vimagguc szen achscin mariat. es bovdug michael archangelt.
 es mend angelcut. hug uimaggonoc erette. **Es** uimagguc
 20 szent peter urot. kinec odut hotolm ovdonia. es ketnie.
 hug ovga mend w bunet. **Es** vimagguc mend szentucut.
 hug legene. neki seged uromc scine eleut. hug isten iv ui-
 madsagucmia bulsassa w bunet. **Es** zoboducha wt urdung
 iltetuitvl. es pucul kinzotviatvl. es vezesse wt paradisu
 25 nugulmabeli. es oggun neki munhi uruzagbele utot. es
 mend iovben rezet. **Es** keassatuc uromchuz charmul. **Kirl.**²
Scerelmes bratym uimaggomuc³ ez scegin ember lilki ert.
 kit vr ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente.
 kinec ez nopun testet tumetive. hug ur uvt kegilmehel
 30 abraam. ysaac. iacob. kebeleben helhezie. hug birsagnop
 ivtua mend w szentii es unutteizucicun iov
 felevl iochtotnia ilezie wt. **Es** tiv bennetuc. clamate III. **K.**⁴

Jegyzetek:

¹ A szövegközlésben a magánhangzók mellékjeleit egyszerűsítettük, ill. elhagytuk, mivel biztosan nem a magánhangzók hosszúságát jelölik. Az eredeti kéziratban a mellékjel többször két magánhangzó közé esik, így akár a hiátust is jelölheti, pontos funkciója nem ismert.

² *Kyrie eleison!* 'Uram, irgalmazz!'

³ Javítva *uimagguc* szóból.

⁴ *Clamate ter: Kyrie eleison!* 'Kiaítsátok háromszor: Uram, irgalmazz!'

VALÓSZÍNŰ EGYKORÚ OLVASATA:

Látjátuk feleím szümtükxel, mik badzsmuk: isá, por és xomuß badzsmuk. Mënyi milosztben terömtebé elébé miß isëmüköt, Ádámot, és aduttá balá neki párádicsumot xázoá. És mënd párádicsumben baloß dzsimilcséktül mondá neki élnië. Xëon tiltoá út idzs fá dzsimilcsétül. Dzse mondoá neki, mérët nüm ënëjk: isá, ki napon ëmdöl az dzsimilestül, xálálnek xálálálal xolsz. Xádlábé xoltát terömtebé Istentül, dzse feledebé. Engedé ürdüng intetüinek, és ëbék az tilbot dzsimilestül. És az dzsimilcsben xálálat ëbék. És az dzsimilcsnek ül keserüß balá bizë, xudzs turkokát mígë szakasztja balá. Nüm hëon mogánek, dzse mënd ú fajánek xálálat ëbék. Xaragußék Isten, és betebé út ez munkás bilag belé, és lëün xálálnek és pukulnek fëszë (bëszë), és mënd ú nemének. Kik azok? Miß badzsmuk. Xudzs és tiß látjátuk szümtükxel, isá és nüm iddzs embër múlxtjá ez bërmet, isá mënd azxuz jároß badzsmuk. Bimáddzsok uromk isten këdzsilmét ez lélékért, xudzs jorgasson ú neki, és këdzsiddzsën, és bulcsássá mënd ú bünét. És bimáddzsok szen[t] äxsin Máriát és boßdug Miçäël ärxändzsëlt és mënd ändzsëlkot, xudzs bimáddzsának érettë. És bimáddzsok szent Pëtër urat, kinek adot hatalm oßdaniá és këtnië, xudzs oßdzsá mënd ú bünét. És bimáddzsok mënd szentököt, xudzs lëdzsének neki segéd uromk színë eleüt, xudzs isten iß bimádságok miá bulcsássá ú bünét. És szobodoççá út ürdüng ildetüitül és pukul kínzatujátül, és bëzessë út párádicsum nyugulmá belí, és addzsón neki münyi uruszág belé utat és mënd joßben részet. És këássátuk Uromkxuz xärmül: kyrie eleison!

Szerelmes brátím! bimáddzsomuk ez szëgin embër lilkiért, kit Úr ez napon ez xamus bilág timnücë belöl menté, kinek ez napon testét tömetjök; xudzs úr út këdzsilméxel Ábráám, Izsák, Jákob kebelében xelyëzjë; xudzs bírságnap jutßá mënd ú szentëi és ünüttei күзëkön joß felöl joxtatniá ileszjë út! És tiß bennetük, Clamate ter: kyrie eleison!

(Forrás: BENKŐ 1980: 47–49.)

ÉRTELMEZÉSE:

Látjátok felebarátaim szemetekkel, mik vagyunk: íme (bizony), por és hamu vagyunk. Mënyi malasztban (kegyelemben) teremtette [Isten] kezdetben a mi ősunket, Ádámot, és a Paradicsomot adta neki házul (= 'lakhelyül'). És monda neki, hogy a Paradicsomban levő minden gyümölccsel éljen. Csupán egy fa gyümölcsétől tiltotta őt. De megmonda neki, miért ne egyék (belőle): bizony, amely napon eszel abból a gyümölcsből, halálnak halálával halsz. Hallotta a teremtő Istentől, hogy halála be fog következni, de elfelejtette. Engedett az ördög csábításának, és evett abból a tiltott gyümölcsből, és abban a gyümölcsben halált (= halandóságot) evett. És annak a gyümölcsnek olyan keserű volt a leve, hogy tor-

kukat¹ megszaggatta. Nem csupán magának, de egész fájának halált evett. Megharagudott Isten, és ebbe a gyötrelmes világba vetette őt, és lett (elkövetkezett) a halálnak és pokolnak vésze² az ő egész nemének is. Kik azok? Mi vagyunk. Ahogy ti is látjátok szemetekkel, íme (bizony), egyetlen ember sem kerülheti el ezt a sírgödört, bizony, mind ahhoz járók vagyunk (= afelé haladunk). Imádkozva kérjük Urunk Isten kegyelmét e lélek számára, hogy irgalmazzon őneki és kegyelmezzon, és bocsássa meg minden bűnét. És imádkozva kérjük szent asszony Máriát, és boldog Mihály arkangyalt, és mind az angyalokat, hogy imádkozzanak érte. És imádkozva kérjük szent Péter urat, akinek hatalom adatott oldani és kötni, hogy oldozza fel őt minden bűne alól. És imádkozva kérjük mind a szenteket, hogy legyenek neki segítségül Urunk színe előtt, hogy az Isten az imádságukra bocsássa meg az ő bűnét. És szabadítsa meg őt az ördög üldözésétől és a pokol kínzásától, és vezesse őt a Paradicsom nyugalomába, és adjon neki a mennyei országba utat és minden jóban részt. És kiáltátok Urunkhoz háromszor: *Kyrie eleison* (= Uram, irgalmazz)!

Szeretett felebarátaim, imádkozzunk ennek a szegény embernek a lelkéért, akit az Úr ezen a napon e hamis világ tömlöcéből kimentett, akinek e napon a testét temetjük, hogy az Úr őt kegyelmével Ábrahám, Izsák, Jákob kebelében helyezze el, hogy amikor az ítéletnap eljön, minden szentje és kiválasztottja között jobb felől állítva élessze (= támassza) fel őt. És tibenneteket is. Kiáltátok háromszor: *Kyrie eleison* (= Uram, irgalmazz)!

(Készítette Haader Lea, Korompay Klára és Terbe Erika.

Fő forrásaink: PAIS 1938; MÉSZÖLY 1944, 1956;

BENKŐ 1980a: 55–57; A. MOLNÁR 2005;

hasonmását lásd a Mellékletekben)

Jegyzetek:

¹ A többes szám Ádámra és Évára vonatkozik.

² A mondat értelmezése mindmáig vitatott, mivel a *feze* szóalak sem ma, sem a régiségből nem ismert. BENKŐ LORÁND szerint a szövegkörnyezet alapján a 'halálnak és pokolnak áldozata, prédája, martaléka'-féle negatív jelentéstartalomról lehet szó (BENKŐ 1980: 55–57). – A. MOLNÁR FERENC a *feje* szót látja benne, és így értelmezi ezt a részt: *Megharagudott az Isten, és ebbe a gyötrelmes világba vetette őt, és tőle eredt (származott) a halandóság és az egész emberi nem (és a halálnak, a holtak hazájának [az oda jutóknak] lett a feje, a kezdete, és az egész emberi nemnek)* (A. MOLNÁR 2005: 24–25). – HAADER LEA javaslata: 'vésze'. Az ő értelmezése: *Megharagudott az Isten, és belevetette őt e gyötrelmes világba, és lőn (elkövetkezett) a halálnak és pokolnak vésze (pusztulása, veszedelme) mind az ő neme számára is* (HAADER 2015b: 300–308).

ÓMAGYAR MÁRIA-SIRALOM (ÓMS.)

A nyelvemlék egyszerűsített betűhű átírata

Volek syrolm thudothlon sy
 rolmol sepedyk. buol ozuk
 epedek. Walasth vylagum
 tul sydou fyodumtul ezes
 5 urumētuul. O en eses urodū
 eggen yg fyodum syrrou a
 -niath thekunched buabeleul
 kyniuhhad. Scemem kunuel
 arad en iunhum buol farad /
 10 the werud hullothy a en iū-
 hum olelothy a Vylag uila
 ga viragnak uiraga. keseru-
 en kynzathul uos scegegkel
 werethul Vh nequem en
 15 fyon ezes mezuul Scege-
 -nul scepsegud wirud hioll
 wyzeul. Syrolmom fuha
 -zatum therthetyk kyul en
 iumhumnok bel bua qui
 20 sumha nym kyul hyul
 Wegh halal engumet / egge-
 dum illen / maraggun uro
 -dum / kyth wylag felleyn
 O ygoz symeonnok bezzeg
 25 scouuo ere en erzem ez bu-
 thuruth / kyt niha egyre.
 Tuled ualmun / de num
 ualallal / hul yg kynzassal /
 fyom halallal. Sydou
 30 myth thez turuentelen /
 fyom merth hol byuntelen /
 fugwa / hutzuzwa wklel-
 -ue / kethwe / ulud Kegug-
 -gethuk fyomnok / ne leg /
 35 kegulm mogomnok / owog
 halal kynaal / anyath ezes
 fyaal / egembelu ullyetuk.

VALÓSZÍNŰ EGYKORÚ OLVASATA:

βalék siralm tudatlan; / siralmal sēpedék, / búal aszok, epedék, // βálászt βilágum-
túl, / zsidou, fiadumtúl, / ézēs ürümentül. // Ó, ēn ézēs uradom, / ēddzsen idzs
fiadom, / sírou anyát teküncsed, / búá belől kinyú^úχád // Szēmem künyβel árad,
/ ēn junhom búal fárád, / tē βéröd hullatjá / ēn junhom alélatjá. // βilág βilágá,
/ βirágnák βirágá, / keserűen kinzátul, / βas szēgekkal βeretül. // Uχ nekēm, ēn
fiam, / ézēs mézül, / szēdzsēnül szépségöd, / βíröd hioll βizól. // Siralmam, fu-
hászátum tērtetik kiül, / ēn junhomnak bel búá, / ki sūmhā nim hiül. // βédzs hālál
engōmet, / ēddzsedōm illyēn, / maraddzson Uradom, / kit βilág félyēn! // Ó. igaz
Simēonnak / bēzzēg száβa érē: / ēn érzēm ez bütörüt, / kit nihā égírē. // Túled
βálnum (? = βálnám), de nūm βálállál, / hul idzs kinzássál, / fiam hālállál. //
Zsidou, mit tész türβéntelen? / fiam mért hal biüntetelen? // Fugβá, húztozβá, /
üklelβé, kétβé / ölod. // Kēdzsüddzsetük fiamnak, / nē lēdzs kēdzsūlm magamnak;
/ aβadz hālál kínáál / anyát ézēs fiáál / ēdzsēmbelü ülyyētük!

(Forrás: BENKŐ 1980: 52–53.)

ÉRTELMEZÉSE:

Siralom-tudatlan voltam (= nem ismertem a siralmat), [most] siralommal sirán-
kozom, bütől aszok, epedek. Szemem világától választ el a zsidó, fiacskámtól,
édes örömettől. Ó, én édes uracskám, egyetlenegy fiacskám, síró anyát tekintsed,
szabadítsd ki bújából. Szemem könnytől árad, én lelkem bütől fárád, te véred
hullása én lelkem alélása. Világmindenség világossága, virágnak virága, keser-
vesen kínoznak, vasszegekkel átdöfnek. Ó, jaj nekem, én fiam, aki édes vagy, mint
a méz, megszegyenítik szépséged, véred kiömlik, mint a víz. Siralmam, fohász-
kodásom kifakad belőlem, én lelkemnek belső bújája soha nem enyhül. Végy halál
engemet, egyetlenem éljen, maradjon meg uracskám, kit a világ féljen (= tisztel-
jen)! Ó, az igaz Simeonnak bizony beteljesült a szava, én érzem a fájdalom e
tördöfését, amit egykor megjövendölt. Elválnék tőled, de nem ily szörnyű módon,
hogy így kínoznak, fiam, halálra. Zsidó, mit teszel törvénytelenül? Fiam miért hal
meg büntelenül? Megragadva, ráncigálva, ököllel verve, megkötözve ölod meg.
Kegyelmezzetek fiamnak, ne legyen kegyelem magamnak, avagy halál kínjával,
anyát édes fiával együtt öljétek meg!

(Fő forrásaink: PAIS 1938; MÉSZÖLY 1944, 1956;
BENKŐ 1980: 60–61; A. MOLNÁR 2005: 81–84)